

ŚRĪMAD-BHĀGAVATAM

DVITĪYAḤ SKANDHAḤ

Prathamo'dhyāyaḥ

Text 1

Śrī-Śuka uvāca---

Varīyān eṣa te praśnaḥ kṛto lokahitaṁ nṛpa

Ātmavitsammataḥ puṁsāṁ śrotavyādiṣu yaḥ paraḥ. (2.1.1)

Anvaya---(He) nṛpa! Te (tvayā) puṁsāṁ śrotavyādiṣu (madhye) yaḥ paraḥ (śreṣṭhaḥ) praśnaḥ kṛtaḥ eṣaḥ varīyān (śreṣṭhatamaḥ) ātmavitsammataḥ (muktānām anumoditaḥ) loka-hitaṁ (prāṇinām maṅgalakaraṁ ca bhavati). (*Gauḍīyabhāṣya* 2.1.1)

Anuvāda---Pūrva adhyāye śrīśukadevera prati rājā parīkṣitera praśna---‘mriyamāṇa puruṣera samyagrūpasiddhi (bhagavaccaraṇa prāpti) lābhera janya ki kartavya, kon viṣaya śrotavya, japyā, smartavya, bhajanīya evaṁ kon kon kārya-i vā akartavya, taduttare śrīśukadeva balilena---he rājan! Āpani śreṣṭha praśna kariyāchena sei praśna-i lokahita-kara evaṁ ihā prākṛtadośarahita, kāraṇa ei praśna āpanāra sabhāya samupasthita ātmaviti muktakulera-o sammata. (*Gauḍīyabhāṣya* 2.1.1)

Śrīdhara Svāmī

Yannāmakīrtanaṁ dānatapoyogādisatphalam

Taṁ nityaṁ paramānandaṁ hariṁ naram ahaṁ bhaje. (1)

Dvītye tu daśādhyāyair śrībhāgavatam āditaḥ

Uddeśalakṣaṇoktibhyāṁ saṅkṣepēnopavarṇyate. (2)

Tatra tu prathamādhyāye kīrtanaśravaṇādibhiḥ

Sthaviṣṭhe bhagavadrūpe manaso dhāraṇocyate. (3)

Uktaḥ pūrvam upodghātaḥ saprasaṅgaḥ śukāgamaḥ

Rājñā prṣṭaṁ nṛṇāṁ kṛtyam athāha śukasamuniḥ. (4)

Rājñāḥ praśnam abhinandati---**varīyān** iti. **Te** tvayā **puṁsāṁ śrotavyādiṣu** madhye **yaḥ paraḥ** śreṣṭhaḥ **praśnaḥ kṛtaḥ**, **eṣa varīyān**. Yato **lokahitaṁ** etad, mokṣahetutvāt. **Ātmavidāṁ** muktānām ca **sammato** yataḥ. (*Bhāvārthadīpikā* 2.1.1)

Vīrarāghavācārya

Om śrīhayagrīvāya namaḥ. Vedāntopabṛmhaṇapare'smin purāṇe upodghātarūpa-prathamaskandhānte prasaṅgac chukāgama uktaḥ, sa ca śukaḥ śrotavyādyarthān śrotavyādīś ca prati rājñā prṣṭaś ca, idānīm rājñāḥ praśnam abhinandati---**varīyān** iti. He **nṛpa!** Rājan! **Te** tvayā **puṁsāṁ śrotavyādiṣu** śrotavyamantavyanididhyāsita-vyārtheṣu **paraḥ** goraḥ śrotavyādyarthatatvaviṣayaḥ. ‘**Lokahitaṁ**’ iti pāṭhe pratīti-śeṣaḥ. **Lokahitaṁ** prati **yaḥ** prakṛta **eṣaḥ praśno varīyān** śreṣṭhaḥ. Kutah? ity ata āha---

yad yataḥ **ātmavitsammataḥ**---ātmajñāninām saṁstutaḥ. Nanu, nāyam ātmaviśayaka-śravaṇamananādipraśnaḥ, ‘Yac chrotavyam atho jāpyam...brūhi yadvā viparyayam’ (BP 1.19.38) iti sāmānyena prṣṭatvād, ataḥ katham ātmavitsammatyā praśnābhinandanam? iti cet, maivam. Kim ayaṁ praṣṭā ātmaviśayakaśravaṇādīnām muktisādhanaṭvaṁ jñāti, na vā? Nāntyah, ‘mriyamāṇasya yat kartavyam yac chrotavyam’ (BP 1.19.37-38) iti puruṣa-viśeṣakartṛkapraśnāyogāt. Nādyah, sutarām praśnānupapatter ataḥ sāmānyākāreṇātma-śravaṇādīnām muktisādhanaṭvaṁ jñāto viśeṣata ātmanaḥ śravaṇādīnām ca svarūpam ajñāto’yaṁ praśna iti praśnasya viśeṣaṇiṣṭhatvād ātmavitsammatyābhinandanopapattēḥ.

(*Bhāgavatacandrikā* 2.1.1)

Vijayadhvaja Tīrtha

Śrīgaṇeśāya namaḥ. Śrīsarasvatyai namaḥ. Śrīgurubhyo namaḥ. Śrīvedavyāsāya namaḥ.

Varīyān praṣṭavyo nigamaviśayo yo’sya janako

varāhākhyātmā yo’vatarati surārātiḥṛtaye

Adād dhātre jñānaṁ sakalaviśayaṁ yaś ca vinutas

tam aṅgopāsvatvaṁ hṛdayasatataṁ sveṣṭakṛtaye.

Samprati parīkṣitpraśnaṁ parihariṣyan stauti---**varīyān** iti. Śrībhāgavatasamhitā-prārambhakāraṇaṁ savistaram abhidhāyedānīm śrībhāgavatasamhitā prārābhyata ity āha---**varīyān** iti. ‘Yac chrotavyam atho jāpyam’ (BP 1.19.38) ityādinā **yas** tvayā **kṛtaḥ**, sa **eṣa praśno varīyān** aṅgikāryatamaḥ, sarvotkṛṣṭatvāt. ‘**Lokahitam**’ iti kriyāviśeṣaṇam---yathā **lokasya hitam** bhavati, tathā ‘**kṛtaḥ**’ ity anena ‘na kevalaṁ tavaiva hitakaro’yaṁ, kintu sarvasya’ ity uktaṁ bhavati. Utkṛṣṭatve hetugarbhaviśeṣaṇam āha---**ātmavid** iti. Mukhyata **ātmavido** brahmādayas, teṣām api sammatatvāt. Tat katham? Atrāha---**puṁsām** iti. ‘**Ātmavit**’ ity anuvartate, iha jagati **nṛṇām sahasraśaḥ śrotavyāni santi** mriyamāṇānām amriyamāṇānām ca **puṁsām śrotavyādiṣu yaḥ paraḥ** paramātmā, sa **evātmavitsammata** iti yat, tasmād ity arthaḥ. ‘Ātmā vā are draṣṭavyaḥ’ (BU 2.4.5) ityādiśruteḥ. Anena paramātmaviśayatvenāsya varīyastvam ity uktaṁ bhavati.

(*Padaratnāvalī* 2.1.1)

Jīva Gosvāmī

Dvītyakramasandarabhe sandarbhāṇām samāhṛtiḥ

Kriyate yannideśena sa me’nanyagater gatiḥ.

‘Api me bhagavān prītaḥ kṛṣṇaḥ pāṇḍusutapriyaḥ’ (BP 1.19.35) ityādinā śrīkṛṣṇe eva svaratīm vyajya mriyamāṇānām śrotavyādipraśnaṁ naivāntakāle śrīkṛṣṇa eva mayy upadiśyatām iti śrīrājābhiprāyānantaram **śuka uvāca**---**varīyān eṣa** iti. **Te** tvayā **puṁsām śrotavyādiṣu** madhye **yaḥ paraḥ** śrīkṛṣṇaśravaṇābhiprāyeṇa paramaḥ **praśnaḥ kṛtaḥ**; yadvā, tvayā **kṛtaḥ yaḥ praśno**’pi **śrotavyādiṣu paraḥ**, yasya praśnasyāpi śravaṇādaḥ paramapuruṣārthaḥ sidhyatīty arthaḥ, **eṣa varīyān** sarvāvatārāvatāripaśnebhyaḥ paramamahān. Sa ca **lokaḥ hito** yathā syāt, tathaiva **kṛtaḥ**. Tvaṁ tu tathābhūtaśrīkṛṣṇaika-nirbaddhaprematvāt kṛtārtha eveti bhāvaḥ. Tad uktaṁ---‘Vaiyāsaker iti vacas tattva-niścayam ātmanaḥ / Upadhārya matim kṛṣṇe auttareyaḥ satim vyadhāt’ (BP 2.4.1) iti. Satī vidyamānā śrīkṛṣṇe yā matis, tām eva viśeṣeṇa dhṛtavān ity arthaḥ. Etad eva vyaktīkariṣyate rājñā---‘Harer adbhutavīryasya kathā lokasumaṅgalāḥ / Kathayasva mahābhāga yathāham akhilātmāni / Kṛṣṇe niveśya niḥsaṅgaṁ manas tyakṣye kalevaram’ (BP 2.8.2-3) iti. Evam eva ‘Kathito vaṁśavistāraḥ’ (BP 10.1.1) ityādyanantaram ‘samyagvyavasitā buddhiḥ’ (BP 10.1.15) ityādi. Pūrvam mayā nānāvatārādi-kathābhinanditasyāpi yat śrīmadvasudevanandanasyaiva kathāyām naiṣṭhikī sthāyirūpā ratir jātā, eṣā buddhiḥ tu samyagvyavasitā, paramarasavidagdhety arthaḥ.

(Kramasandarbhā 2.1.1)

Viśvanātha Cakravartī

Praṇamya śrīguruṁ bhūyaḥ śrīkṛṣṇaṁ karuṇārṇavam
Lokaṇāthaṁ jagaccakṣuḥ śrīśukaṁ tam upāśraye.
Goparāmājanaprāṇapreyase'tiprabhūṣṇave
Tadīyapriyadāsyāya mām madīyam aham dade.
Daśādhyāye dvitīye'smiṁś cakre nārāyaṇāditaḥ
Pravṛttasyāśya śāstrasya prakramaṁ vyāsanandanāḥ
Adhyāyais tribhir utkarṣo bhakter ekena sannatiḥ
Harer dhātur nāradasya saṁvādas tribhir ucyate
Praśnā ekena viṣṇūpadeśa ekena dhātari
Ekena lakṣaṇānyasya daśeti skandhasaṅgrahaḥ
Tatra tu prathame'dhyāye yamādyastāṅgayoginaḥ
Vairājamūrteḥ pātālapādamūlādīdhāraṇā.

Pūrvaskandhānte 'Ataḥ prcchāmi saṁsiddhim' (BP 1.19.37) iti 'Puruṣasyeha yat kṛtyam' (BP 1.19.37) iti-vākyābhyām samyak siddhiḥ kā? atra sādhanam ca kim? iti; tatrāpi śravyajapyādikaṁ kim? tathaiṣaśravyajapyādikaṁ ca kim? iti rājñāḥ praśnam abhinandati---**varīyān** śreṣṭhaḥ **te** tvayā **kṛtaḥ praśna** eva **lokānām hitam**. Na cāyam prākṛtaḥ praśna ity āha---**ātmavidām** eṣām yuṣmatsabhopaviṣṭānām **sammataḥ** etadartham evaiteṣām atrāgamanād iti bhāvaḥ. Yataḥ '**śrotavyādiṣu**' iti satām praśno'pi śrūyate kīrtiyate smaryata ity ataḥ **śrotavyādiṣu** praśneṣu madhye **yaḥ praśnaḥ paraḥ**, ito'nyasyotkrṣṭasyābhāvāt sarvāntimaḥ imaṁ praśnam eva śrutvā kīrtayitvā smṛtvā pumāṁsaḥ sarvato'py atikṛtārthā bhavanti, kiṁ punar etatpraśnasyottaram mayā dattam śrutvā tvaṁ kṛtārtho bhaviṣyasīti bhāvaḥ. Ittham evāgre'pi vakṣyate---
'Vāsudevakathāpraśnaḥ puruṣāṁs trīn punāti hi / Vaktāraṁ prcchakaṁ śrotṛṁs tatpādasalilaṁ yathā' (BP 10.1.16) iti. (*Sārārthadarśinī* 2.1.1)

Śukadeva

Śrīnimbārkaṁ namaskṛtya vedāntārthaprakāśakam
Dvitīyaskandhasiddhāntapradīpo'yaṁ viracyate.

Śrīkṛṣṇāya namaḥ. 'Janmādy asya' (BP 1.1.1) ityādiślokatrayīsarvasya śrīmad-bhāgavatasya sūtraṁ tadvivaraṇabhūtaḥ prathamaskandhaḥ, tadvistāraḥ sarvo'py agrimo granthaḥ, tatrāpi mūlarūpo dvitīyaskandhaḥ, vivaraṇabhūtā anye skandhāḥ. So'yaṁ dvitīyaḥ skandho yathāmati vyākhyāyate, atikrāntaskandhānte rājñā kṛtaṁ praśnam abhinandati bhagavān śukaḥ---**varīyān** iti. He **nṛpa! Eṣa te praśnaḥ varīyān**---atiśayena varaḥ śreṣṭhaḥ, śreṣṭhatvād evā**ātmavitsammataḥ**. Nanv anātmavidā mayā kṛtaḥ katham **ātmavitsammato** bhavet? ity atra na bhavān anātmavit, kintv ātmavidaiva bhavatā paropakārāya **praśnaḥ kṛta** ity āha---**kṛto lokahitam** iti. **Lokahitam** pratīty arthaḥ. **Puṁsām śrotavyādiṣu** madhye **yaḥ paraḥ** upādeyatayā śreṣṭhaḥ.

(*Siddhāntapradīpa* 2.1.1)

Madhva

Yaḥ para iti. (*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 2.1.1)

Yadupatyācārya

Śrīmaddhanumadbhīmamadhvāntargatarāmakṛṣṇa-

vedavyāsātmakalakṣmīhayagrīvāya namaḥ.
Satyavatyālavālottham sadvidyālatayā yutam
nānāsākhābhir utkr̥ṣṭam vyāsakalpadrumam bhaje.

Prathamaskandhānte kṛtam parīkṣitpraśnam anūdya stauti---**varīyān** iti. Atra ‘**puṁsām śrotavyādiṣu yaḥ paraḥ**’ ity anuvādaḥ sa evetiśabdābhāvāt sākāṅkṣo’taḥ so’dhyāhārya ity āha---**yaḥ para itīti**. Yady api ‘Yac chrotavyam atho jāpyam yat kartavyam nṛbhiḥ prabho’ (BP 1.19.38) iti pūrvam pṛṣṭatvāt tathaivānuvādo yuktaḥ. Tathā’py arthānuvādo’yam ity adoṣaḥ. Śrotavyādiṣu param kim? ity eva tatrābhipretatvāt. Tatas cāyam ślokarthaḥ. He **nṛpa! Puṁsām śrotavyādiṣu yaḥ**---kaḥ **para iti yas te** tvayā **kṛtaḥ praśnaḥ**, sa **eṣa varīyān** aṅgīkāryatamaḥ. Kutaḥ? Yato **lokahitam** yathā syāt, tathā **kṛtaḥ**. Yataś cātmavidāṁ brahmādīnām **sammata** iti. (*Prakāśikā* 2.1.1)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Sarvasaṅgavivarjita prapañca parityāgabuddhiyukta parīkṣit mahārāja samāgata ṛṣigaṇera madhye śukadevake sarvaśreṣṭha jāniyā atyālpakāla āyura avaśiṣṭa āche mane karataḥ sarvaśreṣṭha sarvaprarojanīya o anāyāsasādhyā abhidheya sādhanera kathā jijñāsā karilena. Taduttare ei skandhaprārambhe śrīśukadevera tādr̥śa praśnera anumodana o śreṣṭhatā kathita ha-iyāche. Ihāi anātmavidgaṇera praśnera viparīta bhāvāśrita ātmavidgaṇera sammata. Mānava-jātira caramakalyāṇaprada śravaṇīya viśayasamūhera eirūpa praśnera uttara śravaṇa-i sarvāpekṣā śreṣṭha. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 2.1.1)

Text 2

**Śrotavyādīni rājendra nṛṇām santi sahasraśaḥ
Apaśyatām ātmatattvaṁ gr̥heṣu gr̥hamedhinām.** (2.1.2)

Alt. reading: **Śrotavyāniha rājendra nṛṇām santi sahasraśaḥ**

Anvaya---(He) **rājendra!** (nṛpaśreṣṭha!) **Gr̥heṣu** (saktānām) **gr̥hamedhinām** (gr̥havratānām) **ātmataṭṭvam apaśyatām** (anātmajñānām) **nṛṇām śrotavyādīni** (śravaṇīyādīni) **sahasraśaḥ santi** (vartante). (*Gauḍīyabhāṣya* 2.1.2)

Anuvāda---He rājaśreṣṭha! Gr̥hete āsaktacitta, gr̥hagata pañcasūnāpara evaṁ ‘āmarā ke? Ki vā karitechī, bhaviṣyate āmādera ki ha-ibe evaṁ ki prakāre-i vā nistāra lābha kariba’ ityādi ātma-tattva jñānālocanāya udāsīna vyaktidigera asaṅkhya śravaṇīya, kīrtanīya evaṁ smaraṇīya viśayasamūha āche. (*Gauḍīyabhāṣya* 2.1.2)

Śrīdhara

Tatra tāvat svābhāvīkakriyānām anarthahetutām vadan ‘brūhi yad vā viparyayam’ (BP 1.19.38) ity asyottaram āha---**śrotavyādīnīti**-tribhiḥ. **Gr̥heṣu** saktānām, ata eva **gr̥hamedhinām** tadgatapañcasūnāparāṇām. Medhatir himsārthaḥ. (*Bhāvārthadīpikā* 2.1.2)

Vīrarāghavācārya

Atha ‘brūhi yad vā viparyayam’ (BP 1.19.38) ity asya praśnasya ślokatrayeṇottaram āha---**śrotavyādīnīti**. He **rājendra! Gr̥hamedhinām nṛṇām śrotavyādīni sahasraśaḥ santi**. Mumukṣos tu brahmaikam evety abhiprāyaḥ. Tadanubandhitvenopāsanādīnām śravaṇam arthasiddham. **Gr̥hamedhinām** tadgatapañcasūnāparāṇām. **Medhaḥ**

himsarthaḥ. Yadvā, **medhā** buddhiḥ---**gr̥heṣu medhā** eṣām astīti **gr̥hamedhinaḥ** gr̥hāsaktāḥ. Yadvā, **medhaḥ** paśuḥ ‘upanayanamedhyāpara āśāsānām edhapatibhyām edham’ (AiB 2.6) iti vaidikaprayogāt. Tatsambandhivyāpāro’pi upacārān **medhaḥ**, sa eṣām astīti **gr̥hamedhinaḥ** paśuḥ hi yajñāṅga-bhūtendrādīnām prītijanakāḥ, tadvad ete’pi kevalakarmānuṣṭhānāsaktās tatprīti-sampādakā iti paśusāmyam ucyate. Kevalaihi kāmūṣmīkaphalāsaktā gr̥hasthā iti yāvat. Ata eva ‘**ātmatattvam** ātmayāthātmyam ajānatām **gr̥heṣu sahasraśaḥ santi**’ ity anena ‘Bahusākhā hy anantās ca buddhayo’vyavasāyinām’ (BG 2.41) iti-rītyā sāmsārikaphalasādhanānām ānantyām tārātamyām cābhipretam. (*Bhāgavatacandrikā* 2.1.2)

Vijayadhvaja Tīrtha

Ito’pi paramātmaśravaṇādīkam antareṇa sāmsārasya tadajñānanibandhanasya durucchedyatvāt sa eva teṣu mukhyatvena sammata ity upasamharann ajñalokapravṛtti-prakāram āha---**apaśyatām** ityādinā. Dṛṣir atra jñānārthaḥ. **Ātmanaḥ** paramātmanas **tattvam** anāropitaṁ rūpaṁ jñānādīlakṣaṇam **ātmanām** lakṣmībrahmādicetanānām kadāpy anabhibhūtataratamabhāvenāvasthitiṁ **cāpaśyatām** ajānatām ‘Nidrayā’ (BP 2.1.4) ity atrāpy anusandheyam. **Gr̥hamedhinām**---**gr̥hamedhā** gr̥hāśrama eva kartuṁ yogyāḥ pañcamahāyajñāḥ smṛtivyāparyavāyaparijīhīṣayā tām kartuṁ śīlam eṣām astīti **gr̥hamedhinaḥ**, teṣām **gr̥heṣu** gr̥hāśrameṣv eva vartamānānām puṁsām.

(*Padaratnāvalī* 2.1.2)

Jīva Gosvāmī

Tatra bhagavadāvirbhāvamātrasya śravaṇāder āvaśyakatvena kaimuṭyam āha---**śrotavyādīnī** ticaturbhiḥ. **Ātmatattvam** bhagavattattvam, ‘tasmāt’ (BP 2.1.5) ity upasamhariṣyamānatvāt, tad **apaśyatām**, paramaśrotavyatvenājānatām ity arthaḥ.

(*Kramasandarbhā* 2.1.2)

Viśvanātha

Bhagavaccharaṇaprāptir eva sāmsiddhis, tatra kṛtyam tannāmalīlāśravaṇakīrtanādy eva sarvotkr̥ṣṭam ity agre pratipādayiṣyan, prathamam ‘Brūhi yad vā viparyayam’ (BP 1.19.38) ity asyottaratvena karmayogam āha---**śrotavyādīnī** tribhīḥ. **Ātmanām tattvam**---Ke vāyam? Kim kurmahe? Kim udarkā bhaviṣyāmaḥ? Katham nistaram prāpnumaḥ? ity **apaśyatām**, kintu **gr̥heṣu** saktānām **gr̥hamedhinām** gr̥hagata-pañcasūnāparānām. ‘Medhḥ himsāyām’ (DP 1.920). (*Sārārthadarśinī* 2.1.2)

Śukadeva

Rājñā yat pr̥ṣṭam ‘brūhi yad vā viparyayam’ (BP 1.19.38) iti tasyottaram āha---**śrotavyādīnī** ślokatrayeṇa. He **rājendra! Gr̥hamedhinām**---‘Kaṇḍanī peṣaṇī cullī udakumbhī ca mārjanī / Pañcasūnā gr̥hasthasya tābhiḥ svargaṁ na gacchati’ (...) ity-uktasūnāśabdārtho **gr̥heṣu medho** medhater himsārthatvādd himsārūpo vyāpāraḥ eṣām astīti **gr̥hamedhinaḥ**, teṣām **gr̥heṣu śrotavyādīni sahasraśaḥ santi**, ata eva bahirdṛṣṭitvād **ātmatattvam apaśyatām**. (*Siddhāntapradīpa* 2.1.2)

Yadupatyācārya

Tvayocyamānaśrotavyādaḥ katham mama viśvāsaḥ? Tattadvādibhis tadanuvartibhiś cānekeṣām śrotavyatayoktatvena vipratipattyā sāmsāyasyaiva prāpter iti rājñāḥ śaṅkāṁ upodghātenāpākaroti---**śrotavyānī**heti. ‘**Ātmatattvam**’ ity atrātmaśabdas taditarasyāpy upalakṣakaḥ. Tataś **ceha** loke’dhikāryanadhikāryavarge. **Ātmatattvam**---param aparaṁ

ca **tattvam apaśyatām** samyag jānatām **gr̥heṣu** gr̥hasthāśrameṣu. Vartamānānām iti śeṣaḥ. Ata eva **gr̥hamedhinām** gr̥hasthāśramavihitayajñānuṣṭhānavatām. Kāmya-karmaṇām iti yāvat. **Nṛṇām** bahirmukhānām eva **sahasraśaḥ śrotavyāni** śrotavyādīni **santi** bhavanti. Tathā cānekaśrotavyādivādinām ajñānādimattvān na tadvacanaḥ tava saṁśayo yukta iti bhāvaḥ. (*Prakāśikā* 2.1.2)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Gr̥hamedhinām gr̥heṣu saktānām, ata eva gr̥hamedhinām tadgatapañcasūnāparāṇām. Medhatir himsārthaḥ. (Śrīdhara)

Gr̥hamedhā gr̥hāśrama eva kartum योग्यं pañcamahāyajñāḥ smṛtivilhitapratyavāya-parijihīṣayā tān kartum śīlam eṣām astīti gr̥hamedhinaḥ (Vijayadhvaḥ).

Gr̥ha eva paryavasitamataḥ, teṣām (Vallabha). (*Gauḍīyabhāṣyatathya* 2.1.2)

Text 3

Nidrayā hriyate naktam vyavāyena ca vā vayah

Divā cārthehayā rājan kuṭumbabharāṇena vā. (2.1.3)

Alt. reading: **Nidrayā hriyate naktam vyavāyena navam vayah**

Anvaya---(He) **rājan, vayah** (apaśyatām viśayāsaktānām āyuskālaḥ) **naktam** (rātrau) **nidrayā vyavāyena ca** (ratyā ca) **hriyate** (vr̥thā gacchati) **divā** (ahni) **arthēhayā** (arthasaṅgrahaceṣṭayā) **kuṭumbabharāṇena ca** (parijanapālanena ca hriyate).

Anuvāda---Uhādera paramāyu rātrikāle nidrāte o ratikriyāte evam divābhāga arthaceṣṭā o tad-dvārā kuṭumbabharāṇa-kārye vyayita ha-iyā thāke. (*Gauḍīyabhāṣya* 2.1.3)

Śrīdhara

Teṣām vr̥thaivāyurvyayo bhavatīty āha---**nidrayeti**. **Naktam** rātrau yat **vayah** āyuh, tan **nidrayā vyavāyena** ratyā **vā hriyate**. **Divā** ahni yad **vayah**, tad **arthēhayā** arthārtham udyamena, siddhe'rthe **kuṭumbabharāṇena vā**. Cakārau anuktasamuccāyakau.

(*Bhāvārthadīpikā* 2.1.3)

Vīrarāghavācārya

Etaiś ca vr̥thaivāyur yāpyata ity āha---**nidrayeti**. **Naktam** rātrau yad **vayas**, tan **nidrayā vyavāyena** mithunībhāvena **vā hriyate** yāpyate; **divā** yad **vayas**, tad **arthēhayā** arthārjanānukulaceṣṭayā, sampādite cārthe **kuṭumbabharāṇena** kuṭumbapoṣaṇena. Cakāravākārāv anuktasamuccayārthau, uktātiriktavyāpārāntareṇāpīty arthaḥ.

(*Bhāgavatacandrikā* 2.1.3)

Vijayadhvaḥ Tīrtha

Nidrayā vyavāyena ca strībhogena ca **naktam** rātrir **navam vayo hriyate**; **divā cāhaś cārthehayā** śrīnārāyaṇārādhanānupayogihiraṇyādyāpādanāyāsena, 'Apy akāryaśatam kṛtvā bhartavyā manur abravīt' (...) iti-vacanāt; '**kuṭumbabharāṇena vā hriyate**' ity anvayah. (*Padaratnāvalī* 2.1.3)

Jīva Gosvāmī

Ati prākṛtānām tu **nidrayetyādi**. (*Kramasandarbhā* 2.1.3)

Viśvanātha

Teṣāṃ vṛthaivāyurvyayo bhavatīty āha---**naktaṃ** yad **vayas**, tan **nidrayā hriyate** iti rātreḥ prāyaḥ karmānarhakālatvāt. **Vyavāyena** ramaṇena **veti**, karmināṃ strīsaṅgasyāṇisiddhatvāt. **Arthehayā** arthasprhayā, arthān vinā karmāsiddheḥ. Siddhe cārthe **kuṭumbabharāṇena veti** karmayoge kuṭumbabharāṇasya vihitatvāt.

(*Sārāthadarśinī* 2.1.3)

Śukadeva

Ata eva **naktaṃ** rātrau yad **vaya** āyus, tan **nidrayā** 'thavā **vyavāyena** maithunena. **Cakārād** asanmanorathādina. **Divā** 'hni **cārthehayā** 'rthārjanaceṣṭayā, saty arthe **kuṭumbabharāṇena vā hriyate**. (*Siddhāntapradīpa* 2.1.3)

Madhva

Apāśyatām nidrayā. (*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 2.1.2-3)

Yadupatiācārya

Teṣāṃ tattvajñānābhāve kiṃ kāraṇam? ity āśaṅkāparihārāya **nidrayeti** vakṣyamāṇam atrāpy anusandheyam ity āha---**apāśyatām nidrayeti**. Tathā cātra **nidrāśabdo** 'vidyāpara-paryāyabandhakaprakṛtipara iti bhāvaḥ. Anekarotavyavādinō na samyak tattvajñānina ity atra yuktim āha---**nidrayeti**. Anekaśrotavyavādidbhiḥ. Tadanuvartibhiś ceti śeṣaḥ. **Naktaṃ** rātrirūpaṃ **vaya** āyusyaṃ **vyavāyena** strīsambhogena. **Navam** 'yauvanāvasthā'' pādakam. **Divā** ahorūpaṃ. **Arthehayā** īśvarārādhanānupayogidravyasampādakavyāpāreṇa. Dhavikaś cet **kuṭumbabharāṇena vā** vivādāspadāḥ vādinas tadanuvartinaś ca samyagjñānino vyarthāyusya-haraṇakartṛtvād iti yuktir atrābhipreteti jñātavyam.

(*Prakāśikā* 2.1.3)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Bhā 1.16.10---

Mandasya mandaprajñasya vayo mandāyusāś ca vai

Nidrayā hriyate naktaṃ divā ca vyarthakarmabhiḥ.

Kuṭumbabharāṇena 'Apy akāryaśataṃ kṛtvā bhartavyā manur abravīt' iti-vacanāt kuṭumba-bharāṇena vā (Vijayadhvaḥ). (*Gauḍīyabhāṣyatathya* 2.1.3)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Pārthiva unnatikāmī nānāprakāra indriyatṛptira āśāviśiṣṭa grhāsakta bhaviṣyaddr̥ṣṭirahita mānavagaṇera asaṅkhya śrotavya viśaya āche. Sei grhamedhigaṇa bāhyajagatera nānā pralobhanīya viśaye ākr̥ṣṭa ha-iyā abhijñā viśayāsakta janagaṇera nikaṭa suṣṭhubhāve indriyera tarpaṇopayogī bahu kathā śravaṇa kare. Tādr̥śa śravaṇa-phale tāhārā viśaya ha-ite nivṛtta ha-iyā evaṃ punarāya viśaya grahaṇa karibāra uddeśe tamasācchanna triyāme nidrita haya. Sei nidrākāle tāhādigera bhagavatsevāvaimukhya-lābhera uddeśe ye viśrāma, taddvārā vṛthā kāla-yāpana haya mātra. Tāhārā nidrākālera paravartī samaya indriyatarpaṇe niyukta thāke. Rogarahita ha-ilei tāhārā prāpañcika svabhāvakrame kāma paritṛptira ceṣṭāya sva-sva kiśora o yuvādharmēra saphalatāya vyasta thāke. Indriyasukha o indriyasukhārthe pariśramajanita klānti ha-ite viśrāma lābha karite giyā tāhārā tamobhāvera aṅke supta haya athavā indriyavṛttira haste niryātita haya. Divābhāge tāhādigera ceṣṭā naiśa-ceṣṭāra prārambhika upakaraṇa-saṅgrāhe niyoga karite haya. Yāhādera naiśaceṣṭāra upakaraṇera abhāva thāke tāhārā sei prayojanasiddhira uddeśe udayāsta nānāprakāra ceṣṭā kariyā thāke. Nija nija jīvyavṛttira uddeśe bahuvidha

anuṣṭhānera āvāhana kare. Naiśaceṣṭāra sāphalya lābha karite giyā tāhārā bhāla bhāla jiniṣa {bhojana kare atirikta??} bhojana kariyā indriyāsakti prabala kare; uhā karite giyā tāhādera nānāprakāra naśvara upārjane vyasta ha-ite haya. Keha vā sakāma varṇāśrama-dharma pālana-chalanāya adhyayana, adhyāpana, yajana, yājana, dāna, pratigraha; keha vā samāja samrakṣaṇa; kara saṅgraha prajāra sukha-vivardhana, keha vā kṛṣi, gorakṣa o vāṇijya; keha vā trivarṇera bhrtyavṛtti, keha vā śakaṭacālana, narapaśu-cikitsā, tauryatrikocita kalāśāstropalakṣe jīvana-dhāraṇa prabhṛti nānā kārye vyāpṛta thākiyā sva-sva prayojanera siddhi kare. Ābāra yāhādigerā pūrva sañcita artha naiśaprayojana-siddhira anukūla, tāhārā naiśa-prayojana-siddhira upakaraṇa, kuṭumbagaṇera bharaṇa-poṣaṇādi-kārye divābhāge niyukta thāke. Arthāt aharniśa indriya-tāḍanāya vyasta thākiyā ātmavidgaṇera saṅga varjana kare. Tāhāte tāhādera āyuhkṣaya haya mātra. Nitya-prayojanasiddhite kichui agrasara ha-ite dekhā yāya nā. Āyuh alpa ha-iyā āsile prauḍhatā, vārdhaka o avaśeṣe maraṇa-dharmera kavale patita haya. Ye sakala vyakti prapañcera śeṣe prāpya mṛtyurūpa carama-phala-lābhera uddeśye pradhāvita haya tāhādera jīva-daśāke ātmavidgaṇa praśamsā karena nā. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 2.1.2-3)

Text 4

Dehāpatyakalatrādiṣv ātmasainyeṣv asatsv api

Teṣāṃ pramatto nidhanaṃ paśyann api na paśyati. (2.1.4)

Alt. reading: **Dehāpatyakalatrādiṣv ātmadainyeṣv asatsv api**

Teṣāṃ prasakto nidhanaṃ paśyann api na paśyati

Anvaya---Dehāpatya-kalatrādiṣu (strīputraśarīrādiṣu) ātmasainyeṣu (nijaparikareṣu) asatsu api (mithyābhūteṣu api) pramattaḥ (prasaktaḥ lokah) teṣāṃ nidhanaṃ (nāśam) paśyan api na paśyati (nānusandhatte). (*Gauḍīyabhāṣya* 2.1.4)

Anuvāda---Deha-strī-putrādi kālera sahita yuyutsu ātmāra sainya-sadṛśa. Uhārā sakale-i anitya vastu. Pitṛpitāmahagaṇa sakale-i kālera dvārā vināśa prāpta haya. Strīputradehādi asadvastute āsakta vyaktigaṇa pūrva pūrva ātmīyavargera dehādira vināśa dekhīyāo dekhite pāya nā arthāt vināśera kāraṇa anusandhāna kariyā bhagavadvimukhatā parityāga kare nā. (*Gauḍīyabhāṣya* 2.1.4)

Śrīdhara

Nanu, naśvarakuṭumbādyartham katham āyurvyayam kuryāt? Tatrāha---**dehādiṣu ātmanaḥ sainyeṣu** parikareṣu **asatsu** mithyābhūteṣv **api pramattaḥ** prasaktaḥ **teṣāṃ** pitṛādiḍṣṭāntena nāśam **paśyann api nānusandhatte**. (*Bhāvārthadīpikā* 2.1.4)

Vīrarāghavācārya

Nanu, naśvarakuṭumbādyartham katham āyurvyayaḥ syāt? Tatrāha---**deheti. Ātma-sainyeṣu---**ātmanaḥ svasya parijaneṣv **asatsu** antavatsv **api dehāpatyakalatrādiṣu prasaktaḥ**. Anyeṣāṃ **nidhanam**. Antavattvaṃ dṛṣṭāntatvena **paśyann api teṣāṃ** dehādīnām antavattvaṃ svātmani **na paśyati---nānusandhatte**.

(*Bhāgavatacandrikā* 2.1.4)

Vijayadhvaja Tīrtha

Ātmatattvājñāne kāraṇam āha---**dehetyādinā**. **Apīr** garhārthaḥ. **Ātmanaḥ** svasya **dīnatvaṁ** kṣīṇatvam āpādayantīty **ātmadainyāni**, teṣu---‘Dīn kṣaye’ (DP 4.26) iti-dhātoḥ; yadvā, svata eva dīnabhāvo yeṣāṁ te, tathā teṣu; ata ev**āsatsv** abhadreṣu. Tad uktam---‘Sadbhāve sādhubhāve ca’ (BG 17.26) iti. **Nidhanam** nāśam **prakarṣeṇa saktam**---**prasaktam na paśyati**, svasyeti śeṣaḥ. **Apinā**’**sacchabdasya** mithyārthābhidhāyitvaṁ garhitam iti darśayati---**teṣu pramatto nidhanam** iti pāṭho’nanvitaḥ.

(*Padaratnāvalī* 2.1.4)

Viśvanātha

‘Apaśyatām ātmatattvam’ (BP 2.1.2) iti yad uktam, tad vivṛṇoti---**dehādisu ātmanaḥ sainyeṣu** svasainyatulyeṣu; kālena saha yoddhum iveti bhāvaḥ. **Asatsv api**---jīvātmano dehādisambandhābhāvān mithyābhūteṣv **api**, teṣu **pramattaḥ** prasaktaḥ. Yadvā, **asatsv api**---asādhuṣv **api**, bahirmukhatvād asamartheṣv **apīty** arthaḥ. **Pramattaḥ** anavahitaḥ; yatas **teṣāṁ nidhanam** kālenaiva nāśam, anaṣṭānām api pitrādidṛṣṭāntena nāśam, **paśyann api** nānusandhatte. Tenāyaṁ kālenaiva grasyate; bhagavadbhaktas tu bhagavad-unmukhair dehādibhir apramattaḥ kālam api jayatīti bhāvaḥ. (*Sārārthadarśinī* 2.1.4)

Śukadeva

Nanu, kutaḥ kuṭumbāder anityatvam ājñāya nirviṇṇaḥ san haribhajanaparo na syāt? Atrāha---**deheti**. **Ātmanaḥ sainyeṣu** bhogāyatanatadupakaraṇeṣu dehatadanubandhiṣu **asatsv api**---anityeṣv **api pramattaḥ** tannityatvabuddhyā bhrāntaṁ **teṣāṁ nidhanam** lokataḥ **paśyann api na paśyati** nānusandhatte. (*Siddhāntapradīpa* 2.1.4)

Madhva

Asatsu abhadreṣu. ‘Sadbhāve sādhubhāve ca’ (BG 17.26) iti-vacanāt.

(*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 2.1.4)

Yadupatyācārya

Nanu, naśvarātmadainyāpādakāsādhukuṭumbapoṣaṇāya katham āyurvayayaṁ kuryāt prekṣāvān? ity ata āha---**dehāpatyeti**. ‘**Asatsu**’ ity etad anūdya ‘mithyābhūteṣu’ iti pratītivāraṇāya sapramāṇakaṁ vyācaṣṭe---**asatsv** iti. **Abhadreṣv** asādhuṣu. **Sadbhāve** satve **sādhubhāve** samīcīnatve **ca**, pravṛttinimitte sati ‘**sat**’ ity etatpadaṁ prayuṇyata ity arthaḥ. Tataś cāyaṁ ślokārthaḥ. **Ātmadainyeṣu**---**ātmanaḥ** svasya **dainyam** kṣīṇatvam āpādayantīty **ātmadainyāni**, teṣu. ‘Dīn kṣaye’ (DP 4.26) iti-dhātoḥ. **Asatsv** asādhuṣu. Etādr̥ṣeṣv āsaktir garhitety **apinā** darśayati. **Prasaktaḥ**---**prakarṣeṇāsaktaḥ**. **Nidhanam** nāśam. Svapitrādidṛṣṭāntena **paśyann api** jānann api **na paśyati** nānusandhatte. Upalakṣaṇam etat. Ātmadainyāpādakatvam asādhutvaṁ ca nānusandhatta ity api grāhyam. Evaṁ cātīsayena kuṭumbāsaktiḥ prekṣāpratibandhiketi bhāvaḥ.

(*Prakāśikā* 2.1.4)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Prāṇigaṇera madhye sukr̥tiphale mānavajāti janmagrahaṇa kariyā gr̥hamedhiyajñe pramatta thākākāleo mānavera ātmānātma-darśanera kathā aneka samaya upasthita ha-ile-o tāhārā indriyatarpaṇe unmatta thākāya satyavastu dekhiyā-o dekhe nā. Gr̥hamedhiyajñera hotā, adhvaryu, brahmā o udgātā anātmavidgaṇera madhye āpanāke anyatama jāniyā dehageha-kalatra-putra prabhṛtike nijajana jñana kare. Ekavāra-o bhāviyā dekhe nā ye tāhārā kayadinera bandhu. Evaṁ tādr̥śa bandhuvargera dvārā parivṛta ha-iyā katakāla tāhārā indriyatarpaṇe niyukta thākite pāribe. Tādr̥śa indriyatarpaṇa kṣayadharmaviśiṣṭa o apūrṇa. Bhagavad-vaimukhya-i eirūpa anātmabuddhite āśrita ha-ibāra kāraṇa. Uhā

sarvanāśa-labdha baddhajīvera ekamātra amita-ceṣṭā. Tādṛśa bahu ceṣṭā parihāra kariyā vyavasāyātmikā advitīya samvitsaktira āśraye ye sakala ātmavit loka-maṅgalera janya vicaraṇa karitechena, pramattajanagaṇa akṛtajña gṛhamedhī anucaravargera upara nirbhara kariyā sādhusaṅge avasthāna o sādhujanera anugamana āvaśyakīya mane kare nā. Bhagavanmāyā bhagavadvimukha jīvake bhagavānera anukūla anuśīlanera parivarte pratikūla anuśīlanake-i bhagavadanuśīlana baliyā sthāpana kare. Ātmavidgaṇera sammata pathera anusaraṇa nā karile jīvera bhoga-ceṣṭāi svataḥ uddīpta haya. Tini sei samaya vaikunṭhānuśīlanake nijera kṛtya baliyā jānena nā. Indriyadvārā māpiyā la-ite giyā dravyera bhokṛtsvarūpe nija nitya svarūpera upalabdhi ha-ite vañcita hana.

(*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 2.1.4)

Text 5

Tasmād bhārata sarvātmā bhagavān īśvaro hariḥ

Śrotavyaḥ kīrtitavyaś ca smartavyaś cecchatā'bhayam. (2.1.5)

Alt. reading: **Tasmād bhārata sarvātmā bhagavān harir īśvaraḥ**

Anvaya---**Tasmāt** (he) **bhārata!** (bharatavaṁśya!) **abhayaṁ** (mokṣam) **icchatā** (janena) **sarvātmā** (sarvāntaryāmī) **bhagavān īśvaraḥ hariḥ śrotavyaḥ** (śravaṇīyaḥ) **kīrtitavyaḥ** (kīrtanīyaḥ) **ca smartavyaḥ** (evaṁ smaraṇīyaḥ) **ca.** (*Gauḍīyabhāṣya* 2.1.5)

Anuvāda---He bharatavaṁśāvataṁsa! Yini sarvabhaya-nivāraka sarvānandamaya puruṣārthalābharūpa abhaya icchā kareṇa, tāñhāra pakṣe sakala jīvera paramātmā, abhayapradātā bhagavān śrīhari-i śravaṇīya, kīrtanīya evaṁ smaraṇīya.

(*Gauḍīyabhāṣya* 2.1.5)

Śrīdhara

Evaṁ viparyayapraśnottaram uktvā, śrotavyādipraśnasyottaram āha---**tasmād** iti. He **bhārata!** bharatavaṁśya! ‘**Sarvātmā**’ iti preṣṭhatvam āha, ‘**bhagavān**’ iti saundaryam, ‘**īśvaraḥ**’ ity āvaśyakatvam., ‘**hariḥ**’ iti bandhahāritvam. **Abhayaṁ** mokṣam **icchatā**.

(*Bhāvārthadīpikā* 2.1.5)

Vīrarāghavācārya

Viparyayapraśnasyottaram uktvā, śrotavyādipraśnasyottaram āha---**tasmād** iti. He **bhārata!** Bharatavaṁśya! **Sarvātmā**---sarvajīvanām antaryāmī, ‘antaḥpraviṣṭaḥ śāstā janānām’ (TĀ 3.11) iti-śrutipratyabhiññānāt. **Janaśabdasya** cetanamātre svāśyāt. **Hariḥ** āśritadūritahartā, anenopāsakānām svaprāptivirodhiduritanivartakatvam uktaṁ bhavati. ‘**Bhagavān**’ ity anena devatāviśeṣa uktaḥ, ‘Bhagavān iti śabda’yam’ (...) iti-smaraṇād; **īśvaraḥ** kāryakāraṇāvasthacetanācetananiyantā, anena kāraṇatvam abhipretam, ‘kāraṇam tu dhyeyaḥ’ (Athar ŚikhaU 3 / 2.17?) iti-śruteh. Īdṛśo **hariḥ**. **Abhayaṁ** mokṣam kāmaya-mānena śrotavya ityādiviṣayikartavyaḥ. Svarūparūpaguṇavibhūtiviśiṣṭaparamātmaviṣayakaśravaṇādikam eva mumukṣuṇā kāryam, nānyaviṣayakam ity arthaḥ. ‘Ātmā vā’re draṣṭavyaḥ’ (BU 2.4.5), ‘tam evaikam ātmānam jānatha / anyā vāco vimuñcatha’ (MU 2.2.5) iti-śruteh. Evaṁ ca śārīrakaśāstrārthapratijñāparā ‘Athāto brahmajijñāsā’ (BS 1.1.1) iti prathamasūtrārtho’nusamhito bhavati. (*Bhāgavatacandrikā* 2.1.5)

Vijayadhvaṇī Tīrtha

Yataḥ śrīnārāyaṇaśravaṇādi vinā na saṁsāranivṛttis, **tasmāt**. **Sarvātmā**---sarvavyāpī, sarvam abhīṣṭām ādadāno vā; **bhagavān**---niratiśayaīśvaryādiguṇavān, brahmādi-

cetanarāśīpūjyo vā; **hariḥ**---smaraṇamātreṇāśeṣasaṁsārakleśasaṁhartā; sarvajagadīśvaro nityabhayarūpād asmāt saṁsārād **abhayaṁ** mokṣam **icchatā** puruṣeṇa śravaṇādiviśayaḥ kartavya ity anvayaḥ. Śravaṇāditrayeṇājñānasamśayādinirāsaṁ karoti---‘Śrutvā matvā tathā dhyātvā tad ajñāna-viparyayau / Samśayaṁ ca parāṇudya labhate brahmadarśanam’ (...) iti-vacanāt. Śravaṇenājñānaṁ kīrtanāparaparyāyamananena samśayaviparyayau nirasya, smaraṇalakṣaṇa-dhyānena brahmāparokṣajñānaṁ labhata iti. Śrotavyo’nyo japtavyo’nya iti śaṅkānirāsārthaṁ śravaṇādīnāṁ caturṇām ekaviśayatvaṁ dyotayitum ‘**sarvātmā**’ ityādiviśeṣaṇacatuṣṭayam upāttam. Ahaṅkārarūpeṇa sarvavyāpitvena **sarvātmā** rudraḥ kiṁ na syāt? ity ata uktam---**harir bhagavān** iti. Tathāpi sūryādy-anyatamaḥ kiṁ na syāt? ata uktam---**īśvara** iti. ‘**Īśād** rudrād **varaḥ**’ iti yogena tasya rudraprasiddhir api nirasteti jñātavyam. (*Padaratnāvalī* 2.1.5)

Jīva Gosvāmī

Abhayaṁ sarvabhayanivāraṇasārvaṇandamayapurusaṁrthaṁ---‘gatavān abhayaṁ harim’ (BP 2.1.13) iti vakṣyamāṇād, ‘Martyo mṛtyuvyālabhītaḥ’ (BP 10.3.27) ityādeś ca.

(*Kramasandarbhā* 2.1.5)

Viśvanātha

Ataḥ kṛtārtho bhavitum karmādikam akurvāṇa bhaktim eva kurvīraṇ ity āha---**tasmād** iti. He **bhāratavaṁśya!** **Abhayaṁ** svaparābhavābhāvam **icchatā** pumsā **hariḥ śrotavyaḥ**. Atra ‘**hariḥ**’ iti viśeṣyapadam. **Sarvātmā**diviśeṣaṇatrayeṇa mokṣābhisandhinī rāgānugā vaidhī ca bhaktir vyañjitā. Tatra prathamāyām **abhayaṁ** mokṣam **icchatā sarveṣām ātmā** paramātmā **hariḥ śrotavya** iti. Dvitiyāyām **abhayaṁ** niṣkampaṁ yathā syāt, tathā **icchatā** lābhavatā pumsā **bhagavān** atisundaro nandasūnuḥ **śrotavya** iti. ‘**Bhagaṁ** śrī-kāma-māhātmya-vīrya-yatnārka-kīrtiṣu’ (AK 3.3.26) ity amaraḥ. Tṛtīyāyām ‘na bibhety asmāt’ ity **abhayo harir** eva, ‘Muhūrtāt sarvam utsṛjya gatavān **abhayaṁ harim**’ (BP 2.1.13) ity agrimaślokaḍṣṭas, tam **icchatā, abhayaṁ** ātmatrāṇam **icchatā** vā, **īśvaro harir** īśitavyena pumsā **śrotavya** ityādi. ‘**Kīrtitavyaś ca smartavyaś ca**’ iti cakārābhyām śravaṇānantaraṁ kīrtanasmarāyoraḥ ekakālatvaṁ vihitam iti śrotavyādipraśnasyottaram uktam. (*Sārārthadarsinī* 2.1.5)

Śukadeva

Atha ‘Yac chrotavyam atho jāpyam yat kartavyam nṛbhiḥ prabho / Smartavyam bhajanīyam vā’ (BP 1.19.38) iti praśnapaṇcakasyottaram āha---**tasmād** iti. **Tasmād** bhagavaditarapadārthābhīniveśeṇa vṛthā vayovināśādd hetoḥ. He **bhārata!** Bharatānvayotpanna! **Abhayaṁ** haripadam **icchatā** mumukṣuṇā **hariḥ** svapadaprāpti-pratibandhakasvabhaktapāpahāriḥ---‘Harir harati pāpāni duṣṭacittair api smṛtaḥ’ (...) ityādismṛtiprasiddhaḥ. **Śrotavyaḥ** gurumukhāt, **kīrtitavyaś ca** śiṣyādibhyaḥ, ‘haraye namaḥ’ ity evam uccaiḥ **kīrtitavyaś ca**. Mantramūrtis tūpāṁsumanasaiva **kīrtitavyaḥ**. Anena ‘yaj jāpyam’ (BP 1.19.38) ity asyottaram uktam. **Smartavyaḥ** cakārād bhajanīyaḥ sevaniyaḥ; dvitīyāc **cakārāt** sarvakartavyanāviśayaḥ sarva-kriyābhir ārādhanīya ity anvayaḥ. Tatra hetupradarśanārthaṁ harim viśiṇaṣṭi---**sarvātmā**. ‘Na tad asti vinā bhūtaṁ mayā yat syāc carācaram’ (BG 10.39) iti śrīmukhoktaḥ sarvakāraṇa-kāraṇaḥ niḥsamānātiśayaḥ yadānyo bhajanīyo nāstīty arthaḥ. ‘Mattaḥ parataraṁ nānyat kiñcid asti dhanañjaya’ (BG 7.7) iti-smṛteḥ, ‘Tam evaikam vijānatha anyā vācā vimuñcatha’ (MU 2.2.5) iti-śruteḥ. **Bhagavān**---svābhāvikaṣaḍaiśvaryaśampannaḥ, **īśvaraḥ**---niyantā sarvabhaktikāmaparipūraka ity padadvayārthaḥ. (*Siddhāntapradīpa* 2.1.5)

Yadupatiyācārya

Evam upodghātena rājñāḥ śaṅkāṁ apākṛtyedānīm ‘Yac chrotavyam’ (BP 1.19.38) ity-ādinā prṣṭasyottaram āha---**tasmād** iti. Tataś cāyam ślokārthaḥ. Itaroktaśrotavyādīnām ajñānādi-mūlakatvena vyarthāyuyaharaṇahetutvād ity arthaḥ. **Bhārata!** Bharatavamśya! **Sarvātmā**---sarvasvāmī, sarvābhīṣṭado vā. **Bhagavān** niratiśayaiśvaryādiguṇo **hariḥ** saṁsārabhayahartā. **Īśvaraḥ** aghaṭitaghaṭakaśaktimān. Kīrtanaṁ mananaṁ smaraṇaṁ dhyānam---‘Yat kartavyam’ (BP 1.19.38) iti sāmānyato mananādeḥ prṣṭatvād uttare taduktiḥ. **Abhayaṁ**---**na** vidyate **bhayaṁ** saṁsārarūpaṁ yasmāt, tad **abhayaṁ** aparokṣajñānam. Tad aparokṣajñānaṁ kutaḥ saṁsāranivartakam? ity ata uktam---**harir** iti. Drṣṭa iti śeṣaḥ. Anādeḥ saṁsārasya katham ayaṁ nivartakaḥ? Kathaṁ cāvryaktasvabhāvasya darśanam? ity ata uktam---**īśvara** iti. Na kevalaṁ drṣṭo’yam aṇiṣṭanivartakaḥ. Kintu svarūpānandādi sarveṣṭapradaś ceti vaktuṁ ‘**sarvātmā**’ ity uktam. Kuta etat sarvam asyaiveti jijñāsāyām ‘**bhagavān**’ ity uktam. Anena harer itaraśrotavyādibhyaḥ paratvam apy uktam iti jñeyam. (*Prakāśikā* 2.1.5)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Prapañca ha-ite utkramaṇodyata vyaktira ātmavidgaṇera vṛtti-i ekamātra grahaṇīya. Yāñhārā bhītimaya prāpañcika rājyera āśā bharasāya bādhālābha karena, tāñhārā-i nityarājyera anusandhāna karena. Uhā-i jīvera nityakalyāṇa o parama prayojana. Bhagavān hari sanātana vastu. Tini akṣara, acyuta, akhaṇḍa o vaikunṭha. Ei prapañca kevala cetanadharmarahita baliyā caitanyanāmābhidha advayajñānake indriya bhogera anyatama vastujñāna mānavera aṇucetana dharmera apavyavahāramātra. Bhagavad-vimukha aṇucit jīva vaikunṭhadharme nityāvasthita ha-ile-o tāñhāra vartamāna baddhāvasthāya māyika vastute dvitīyābhiniveśa janya bhītipūrṇa rājye avasthāna. Tādrśa aṇucit jīva cetana dharmera apavyavahāra krame harivaimukhyarūpā māyāra kavale paḍiyā āpanāke triguṇadāsa mane kariyā āsurika varṇāśrama dharme ābaddha. Urudāma guṇadvārā pāśabaddha ha-iyā harisevāra kona-o sandhāna-i rākhena nā. Yāñhārā harisevāya vyasta nahena, tāñhādera-i ghamedha yajñe adhikāra. Tāñhārā āpanāke triguṇamaya vastu viśeṣa jāniyā avaiṣṇava abhimāna karibāra janya-i vyasta. Caturdaśa bhuvane bhramaṇakāle baddhajīva bhāgyakrame ātmavidera sāksāt lābha karena. Sei kāle yadi tāñhāra sādharma anugamane rucikrame athavā śāsanakrame harisevāra uddeśye pravṛtti ghaṭe takhana-i tini vīvekavān ha-iyā hari bhajane pravṛtta hana. Takhana-i tini śrīguru kathita śrautavākya ‘tasmāt’ arthāt hetumūle-i haribhajana karā kartavya, ei upadeśa lābha karena. Sei janya-i sarvatobhāve haripādapadma sevā karā kartavya. Hari sarveśvara vastu. Māyika vastuguli vāśya vastu mātra.

Māyika vastura bhoktrrūpe sevaka haoyā apeksā bhagavān parameśvarera sevaka haoyā sarvatobhāve śreṣṭha. Bhagavān hari parameśvara, tini vāśyatattva nahena o jīvake vañcanā karena nā baliyā jīvera indriya-vṛttira vikāravaśe ye prakāra bāhya jagatera bhogamaya śravaṇera kathāya vyagrataḥ upasthita haya sei ceṣṭā prayojana śabdavācya nahe jānite pāriḷe-i sarvanāśaprāpta jīvera hariśravaṇa, harikīrtana o harismaraṇa ekamātra nityakāla upayogī ha-iyā ei-rūpa nityādhāraṇāya avasthita prayojanavicāra hṛddeśa adhikāra kare. Yekhāne hariśravaṇera abhāva, harikīrtanera abhāva o harismaraṇera abhāva, sekhāne-i guṇajāta kālagata vyavadhāna nānāprakāra anupayogitā sṛṣṭi kare. Yekhāne kevala cetanera vilāsavicitrata nā-i, sekhāne-i ajñānera uddanḍa nṛtya o īśa-vimukhatārūpa avidyāke samvid bhrānti. Māyika śravaṇa kīrtana o māyāra bhogamaya

cintā gr̥hamedhīra dharma. Harikathā śravaṇa, kīrtana o smaraṇa bhāgavata-paramahaṃsera ekamātra kṛtya. Bhāgavata paramahaṃsagaṇa-i prapañca ha-ite paritrāṇa lābha kariyā vaikuṇṭha pathera nirmala pathika. Tāñhādera anugamana-i cetanadharmapara mukta puruṣera nityadharmā. Śaṣṭha skandhe ajāmila saṁvāde---“Tān ānayadhvam asato vimukhān mukundapādāravindān makarandarasād ajasram / Niṣkiñcanaiḥ paramahaṃsakulair asaṅgair juṣṭād gr̥he nirayavartmani baddhatṛṣṇān” (Bhā 6.3.28) yamarājera tadāśritagaṇera prati ei ukte ei ślokerā uddiṣṭa viṣaya. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 2.1.5)

Text 6

**Etāvān sāṅkhyayogābhyāṁ svadharmapariniṣṭhayā
Janmalābhaḥ paraḥ puṁsām ante nārāyaṇasmṛtiḥ.** (2.1.6)

Anvaya---Sāṅkhyayogābhyāṁ (sāṅkhyam ātmānātma-vivekaḥ yogaḥ aṣṭāṅgaḥ tābhyāṁ) svadharmapariniṣṭhayā (svadharmapālanena ca) tu (api tu) ante nārāyaṇasmṛtiḥ puṁsām etāvān paraḥ (paramaḥ) janmalābhaḥ (janmanaḥ phalam).

Anuvāda---Svadharme viśeṣa niṣṭhāpūrvaka sāṅkhyajñāna evaṁ aṣṭāṅgayoga---etadubhaya dvārā ye nārāyaṇasmarāṇa, tāvanmātra-i puruṣera lābha. Kintu janmera ante-o nārāyaṇa smṛti, tāhā-i sarvaśreṣṭha prāpyavastu; ata eva tāhāra mahimā baliyā śeṣa karā yāya nā. (*Gauḍīyabhāṣya* 2.1.6)

Śrīdhara

Ataḥ param anyac chreya nāstīty āha---etāvān eva janmano lābhaḥ phalam. Tam āha---nārāyaṇasmṛtir iti sāṅkhyādibhiḥ sādhyā iti. Svāntaryeṇa teṣāṁ lābhatvaṁ vārayati. Sāṅkhyam ātmānātmavivekaḥ, yogo’ṣṭāṅgaḥ ante tu smṛtiḥ paro lābhaḥ, na tanmahimā vaktuṁ śakya ity arthaḥ. (*Bhāvārthadīpikā* 2.1.6)

Vīrarāghavācārya

Etasmād anyat kartavyaṁ nāstīty āha---etāvān iti. Sāṅkhyam jñānayogaḥ yoga-phalābhisandhirahitakarmayogaḥ. [Jñānayogaḥ] ‘Jñānayogena sāṅkhyānām karmayogena yoginām’ (BG 3.3) iti bhagavadvacanāt. Svadharmaḥ bhagavaccheṣataikavṛttiḥ, tadupāsanaṁ iti yāvat, tasya pariniṣṭhayā. Avighnena parisamāptyā ca. ‘Ante dehāvasāne nārāyaṇasmṛtiḥ sādhyā’ iti yad etāvān para utkr̥ṣṭaḥ janmalābhaḥ phalam jñānakarmayogānugṛhītābhagavadupāsanaśādhya nārāyaṇasmṛtir antakāle sampādyety arthaḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 2.1.6)

Vijayadhvaja Tīrtha

Etad eva sarvavedetihāsapurāṇeṣu tātparyeṇa pratipāditam iti darśayati---etāvān iti. Ante maraṇakāle nārāyaṇasmarāṇaṁ yathā syāt, tathā bahuśāstrābhyāsaḥ kartavya iti bhāvenety atota āha---etāvān iti. Sāṅkhyasāstroktasāṅkhyena tattvajñānena yogaśāstroktābhagavatpūjādi-yogānuṣṭhānena, tathā svadharmapariniṣṭhayā svavihitavarṇāśramoktasvadharmānuṣṭhānena cānte maraṇakāle nārāyaṇasmṛtir iti yāvān, etāvān iyān eva puṁsām para utkr̥ṣṭo janmalābho janmanaḥ sāphalyam ity anvayaḥ. Ato vedādisāstreṣu ‘mriyamāṇena sarvathā nārāyaṇasmarāṇaṁ kartavyaṁ, nānyat’ iti pratipādyata iti ataḥ praṣṭuḥ parihāraḥ suprasiddha iti siddham. (*Padaratnāvalī* 2.1.6)

Viśvanātha

Jñānikarmiprabhṛtayo'nye'pi sādhusaṅgavaśād yadi bhaktā bhavanti, na punaḥ karmādikam kurvanti, tadā te'pi kṛtārthā ity āha---**etāvān** iti. 'Sāṅkhyayogasvadharmāniṣṭhābhiḥ' iti viśeṣaṇe tṛtīyā 'jaṭābhis tāpasam adrākṣīt' itivat. Tathā ca tair viśiṣṭānām **puṁsām etāvān janmano lābhaḥ paraḥ** śreṣṭhaḥ. Ko'sau? **Ante** pratyāsattinyāyena jñānayogakarmanām avasāne sanakādinavayogeśvaraprācīnabarhiḥprabhṛtīnām iva **nārāyaṇasmṛtiḥ** śuddhā bhaktiḥ yadi syāt. '**Ante**' iti yadi punar api bhaktiṁ tyaktvā, jñānādiṣu niṣṭhitā na bhavanti arthaḥ. Ata evam eva vakṣyate---'Etāvān eva yajatām iha niḥśreyasodayaḥ / Bhagavaty aśloka bhāvo yad bhāgavata-saṅgataḥ' (BP 2.3.11) iti. 'Janmana evānte **nārāyaṇasmṛtiḥ paro lābhaḥ**' (...) iti kecid āhuḥ.

(*Sārāthadarsinī* 2.1.6)

Śukadeva

Harer eva bhajanīyatvaṁ tadbhajanasya paramapuruṣārthatvaṁ copapādayan yoga-trayasya bhagavatsmṛtisādhanaṭvam āha---**etāvān** iti. 'Eṣā te'bhīhitā sāṅkhye buddhiḥ yoge tv imaṁ śṛṇu' (BG 2.39) iti śrīmukhavacanāt. **Sāṅkhyāśabdaḥ** jñānavācakaḥ, **yogaśabdaḥ** ca niṣkāmakarmayogavācakaḥ,---'jñānayogena niṣkāmakarmayogena svadharmaniṣṭhayaḥ bhaktiyoganiṣṭhayaḥ ca **ante** prāṇaprayāṇasamaye'pi **nārāyaṇasmṛtiḥ**' ity **etāvān** eva **puṁsām para** utkrṣṭaḥ **janmano lābhaḥ**,---'Om ity ekākṣaram brahma vyāharan mām anusmaran / Yaḥ prayāti tyajan dehaṁ sa yāti paramām gatim' (BG 8.13) iti svasmṛtiphalam ca svamukhenaivoktam. (*Siddhāntapradīpa* 2.1.6)

Yadupatiācārya

Nanv aparokṣajñānasādhanaṭvā sāṅkhyāder api vihitatvāt, kim bhagavacchravaṇādinīyamena? ity ata āha---**etāvān** iti. **Sāṅkhyam** jaivam jñānam, **yogo**'ṣṭāṅgaḥ.

Svadharmapariniṣṭhā svadharmānuṣṭhānaniyamaḥ. Etair **nārāyaṇasmṛtiḥ** tacchravaṇādikam sampādyata iti yady **etāvān puṁsām janmalābho** janmanaḥ phalam.

Ante tu **smṛtiḥ paro lābha** ity arthaḥ. Tathā ca sāṅkhyādikam na svātantryeṇāparokṣajñānasādhanaṭm, kintu śravaṇādidvāraivātaḥ śravaṇādikam āvaśyakam eva. Tenaiva janmanaḥ sāphalyād ity āśayaḥ. '**Ante smṛtiḥ paro lābhaḥ**' ity etat prasaṅgād evoktam iti jñeyam. (*Prakāśikā* 2.1.6)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Jāgatika bhaye bhīta ha-iyā sei dvitīyābhiniveśarūpa bhaya ha-ite paritrāṇa-vāsanāya jīvaṇa prāpañcika vicāre ye svadharmācaraṇa kariyā thākena, ye sāṅkhyā śāstre pāradarśī hana, ye aṣṭāṅgayoge sāyujyādi ākāṅkṣā karena, tāhā janmera lābhaphala ha-ile-o paramaphalarūpe ai gulira pariṇāma-i nārāyaṇera smarāṇe paryavasita haya. Nārāyaṇasmṛti-i janmalābhera parama phala baliyā svadharmācāra prakṛta prastāve sāṅkhyāmatāvalambī o yogapathāvalambīra caramaphalarūpe nirṇīta. Yekhāne nārāyaṇasmṛti caramaphala nahe, sekhāne sāṅkhyāśāstra ātmānātmaviveke asamartha, sevopayogī bhagavatsānnidhye yogaśāstra asamartha. Svadharmācaraṇarūpa nārāyaṇasmṛtira abhāve nāstikera pratyakṣavādera ācaraṇa o varṇāśramadharma nitānta akiñcitkara. Nārāyaṇasmaraṇa-tātparya-rahita ha-iyā ye viśayabhoga-pravṛtti vā nivṛttimūle kalpita sādhanaprañālī tāhā kakhana-i sarvānandamaya nahe. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 2.1.6)

Text 7

Prāyeṇa munayo rājan nivṛttā vidhiṣedhataḥ

Nairguṇyasthā ramante sma guṇānukathane hareḥ. (2.1.7)

Alt. reading: **Prāyeṇa munayo rājan nivṛttā vidhiniṣedhataḥ**

Anvaya---(He) **rājan! Vidhi-niṣedhataḥ** (vidhiniṣedhābhyām) **nivṛttāḥ nairguṇya-sthāḥ** (nirguṇe brahmaṇi sthitāḥ api) **munayaḥ prāyeṇa hareḥ guṇānukathane** (hari-guṇakīrtane) **ramante sma** (prītā bhavanti eva). (*Gauḍīyabhāṣya* 2.1.7)

Anuvāda---He rājan, ye sakala munigaṇa vidhiniṣedhera atīta ha-iyā nirguṇa avasthā lābha kariyāchena arthāt mukta ha-iyāchena tānhārā-o bhagavānera guṇa kīrtane-i ānanda lābha kariyā thākena. (*Gauḍīyabhāṣya* 2.1.7)

Śrīdhara

Tatra sadācāraṁ pramāṇayati---**prāyeṇeti. Vidhiṣedhataḥ** vidhiniṣedhābhyām **nivṛttāḥ nairguṇye** brahmaṇi sthitā api. **Sma** prasiddham. (*Bhāṇvārthadīpikā* 2.1.7)

Vīrarāghavācārya

Atra sadācāraṁ pramāṇayati---**prāyeṇeti. Vidhiniṣedhataḥ** vidhiniṣedhātmakaveda-bodhitāt kāmyāt karmaṇo **nivṛttāḥ**. Na tv āvaśyakāt pañcamahāyajñādyanuṣṭhānarūpāt kalañjabhākṣaṇādinīṣedhād vā **nivṛttāḥ**---‘Sarvāpekṣā ca yajñādiśruter aśvavat’ (BS 3.4.26), ‘Tam etaṁ vedānuvacanena brāhmaṇā vividiṣanti’ (BU 4.4.22), ‘kriyāvān eṣa brahmavidāṁ variṣṭhaḥ’ (MU 3.1.4), ‘Nāvīrato duṣcaritān nāśānto nāsamāhitaḥ’ (KU 1.2.24) iti vidhiniṣedhānuvartanābhāve tadupāsānānivṛttyabhāvavratipādanāt. Na ca ‘tasmād brāhmaṇaḥ pāṇḍityaṁ nirvidya bālyena tiṣṭhāsed, bālyaṁ ca pāṇḍityaṁ ca nirvidyātha muniḥ’ (BU 3.5.1) iti ‘bālasya yat karmakāmacārādikaṁ tadviduṣa upādeyatayā śrutam’ iti vaktum śakyam. ‘Anāviḥ kurvann anvayāt’ (BS 3.4.49) ity adhikaraṇe ‘bālasya yat svamāhātmyānāviṣkārārūpaṁ karma, tad eva viduṣa upādeyaṁ, na tu kāmācārādikaṁ’ iti siddhāntitāt vād ‘brāhmaṇo vidyāvān pāṇḍityaṁ nirvidya, upāsyāṁ brahmataṭṭvaṁ paṇḍitāṁ paripūrṇaṁ ca viditvā, vedanaṁ pratilabhya yat svabhāvānāviṣkārārūpaṁ karma bahupādādāno varteta’ iti tasyārthaḥ. Munayaḥ śubhāśrayasaṁśīlanaparāḥ. Na tv idaṁ śravaṇānantarabhāvimananaṁ vidyāpāṇḍitya-bālya-prāptyānantarabhāvino mananāntarasyāyuktadaśāsv api śubhāśrayasaṁśīlanarūpa-svāṅgāntarasyāpi vihitatvān **nairguṇyasthāḥ**---rajastamastatsaṅkīrṇasattvarahite brahmaṇi **sthāḥ**, tadupāsakā ity arthaḥ. **Harer** āśritaduritaḥāriṇo **guṇānukathane** guṇānuvāde **ramante sma**. (*Bhāgavatacandrikā* 2.1.7)

Vijayadhvaṇī Tīrtha

Sarvathā nārāyaṇaśravaṇādi kāryam ity atra kaimuṭyanyāyam āha---**prāyeṇeti. Munayaḥ** svasvayogyajñānavanto vidhiniṣedhābhyām **nivṛttāḥ**, nirguṇo bhagavān, tena dīyamānatvāt tatsambandhinirvāṇaṁ **nairguṇyaṁ tatssthā** muktā **harer guṇānukathane ramanta** ity anvayaḥ. ‘Guṇān smāraṁ smāraṁ kathayante’ (...) ity asminn arthe ‘**sma**’ iti-padaṁ kadācid dhyānābhīprāyeṇoktam---**prāyeṇeti**. Ato ‘jñānārthibhir nirantaram harigūṇaśravaṇādi kāryam’ iti kiṁ vācyam? ity arthaḥ. (*Padaratnāvalī* 2.1.7)

Jīva Gosvāmī

Tad eva kaimutyena darśayati---**prāyeṇeti**. (*Kramasandarbhā* 2.1.7)

Viśvanātha

Saṁsiddhis tu bhagavadrūpaguṇamādhuryānubhava eva, sa ca brahmasāyujyād apy atiśreṣṭha iti mahadanubhavapramāṇenāha---**prāyeṇeti**. **Vidhiśedhataḥ** vidhi- niśedhābhyāṁ **nivṛttā nairguṇye** sthitā muktā apīty arthaḥ. **Guṇānukathane** eva **ramanta** na tu nirviśeṣabrahmasukhe'pīty arthaḥ. '**Prāyeṇa**' iti anenānye jīvanmuktās tato nikṛṣṭāḥ sāyujyārtham guṇānukathanam kurvanti, na tu tatra ramante.

(*Sārāthadarśinī* 2.1.7)

Śukadeva

Haribhajanānande nimagnānām aprāptividhiniśedhāvasārāṇām mahāmunīnām ācāram cātra pramāṇayati---**prāyeṇeti**. **Nairguṇyasthāḥ** prākṛtaguṇāsprṣṭabrahmaniṣṭhāḥ **munayas** tanmananaikasvabhāvāḥ haridhyānaikaniṣṭhāḥ **harer guṇānukathanam** upalakṣaṇam, anyeṣāṁ bhajanaprakārāṇām, ato **vidhiniśedhato** vidhiniśedhābhyāṁ **nivṛttāḥ** yatra cāmṛtatulyasyābhinitasyāvākāśo nāsti; tatra kim uta viśayadyeśya nīśiddhasyāvākāśo nāstīti vaktavyam iti. Ata evoktaṁ pramāṇāntare---'Smartavyaḥ [satatam] viṣṇur vismartavyo na jātucit / Sarve vidhiniśedhāḥ syur etayor eva kiṅkarāḥ' (PadmaP...) iti '**prāyeṇa**' ity avidhiniśedhau lokasaṅgrahāya guṇānukathanopayogitayā ca grhṇantīty arthaḥ. (*Siddhāntapradīpa* 2.1.7)

Madhva

Dhyānāpekṣayā **prāyeṇa**. **Nairguṇyasthā** muktāḥ. 'Etat sāma gāyann āste' (TU 3.10.5) iti-śruteḥ. (*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 2.1.7)

Yadupatiācārya

Sarvathā jijñāsubhir hariśravaṇādikaṁ kāryam ity atra kaimutyanyāyam āha--- **prāyeṇeti**. **Munayaḥ** svasvayogyajñānavanto **vidhiniśedhato** vidhiniśedhābhyāṁ **nivṛttā nairguṇyasthā harer guṇānukathane prāyeṇa ramanta** ity anvayaḥ. Tathā ca 'vidhiniśedhabaddhair guṇamayadehasthitair jijñāsubhir hariśravaṇādikaṁ sarvadā kāryam' iti kiṁ vācyam? iti bhāvaḥ. Atra '**prāyeṇa**' ityuktyā 'kadācin na guṇānukathane ramante' iti pratīyate'tas tadukter abhiprāyam āha---**dhyāneti**. Satyam, 'kadācit tatra na **ramante**' iti. Tathā'pi tadā'pi dhyānam eva kurvanti, na laukikavārtam, ataḥ '**prāyeṇa**' ity-ukte'pi na virodha iti bhāvaḥ. '**Nairguṇyasthāḥ**' ity etat padam anūdyāpratīter vyācaṣṭe---**nairguṇyasthā** iti. Anena 'nirguṇo bhagavān, tatsambandhi sthānatrayaṁ nairguṇyam, tatra sthitā **nairguṇyasthāḥ**' iti vyākhyānam sūcayati. **Muktāḥ** śravaṇādikaṁ kurvanti'ty atra '**sma**' ity anena sūcitāṁ pramāṇaprasiddhiṁ darśayati--- **etad** iti. **Etad** vakṣyamāṇam ity arthaḥ. (*Prakāśikā* 2.1.7)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Śrīcāitanyacaritāmṛta madhya 17śa 135, 137, 139, 140 saṅkhyā---

Kṛṣṇanāma kṛṣṇaguna kṛṣṇalīlāvṛnda
Kṛṣṇera svarūpa sama saba cidānanda
Brahmānanda haite pūrṇānandalīlārasa
Brahmajñānī ākarṣiyā kare ātmavaśa
Brahmānanda haite pūrṇānanda kṛṣṇaguna
Ata eva ākarṣaye ātmārāmera mana.

Tathā hi bhā 1.7.10---

Ātmārāmāś ca munayo nirgranthā apy urukrame
Kurvanty ahaitukīm bhaktim itthambhūtaguṇo hariḥ.

(*Gauḍīyabhāṣyatathya* 2.1.7)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Ye kāla paryanta jīvera saṅga anubhūti dvārā prāpañcika anartha, tatkalāvadhi tini nirguṇa nahena. Jīvātmā virajā nadīte niṣṇāta ha-ile tānhāra guṇatrayera āśraya cyuta haya. Takhana tini dṛśya jagatera ācaraṇa, tāhāra pariṇati sāṅkhyā o yogaśāstra-prāpya gaṇa nirguṇatā parihāra kariyā prakṛta-nairguṇye avasthita hana. Sei kāle pūrva-mīmāṃsakerā karmaphalavāda, īśvaraviśvāsarahita kapilera sāṅkhyavāda, paramātmā-nirbhīṇa yogīra kaivalyavāda guṇajāta sambandhayukta haoyāya vidhiniṣedhayukta-bhāve avasthita. Acañcala dhīra puruṣagaṇa tādrśa vidhiniṣedhera sambandhika paricaya cyuta ha-iyā guṇajāta jagatke avalambana mane nā kariyā nirguṇa vaikuṇṭhera vicitratā śravaṇa, darśana, kīrtana o smaraṇa prabhīti cinmayaguṇāvalīra varṇane vyasta hana. Aprākṛta vicitratāra kīrtana prapañce vāstavika-i ekaṭī durlabha vastu. Yānhārā vaikuṇṭhapratīte āpanādigake vaiṣṇava baliyā sarvakṣaṇa upalabdhi karena tānhārā-i bāhyendriya-ceṣṭā-rahita ha-iyā cinmaya hariguṇagāne nirantara pravṛtta hana.

(*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 2.1.7)

Text 8

Idam bhāgavatam nāma purāṇam brahmasammitam

Adhītavān dvāparādaḥ pituḥ dvaipāyanād aham. (2.1.8)

Anvaya---Aham dvāparādaḥ (dvāpara ādiḥ yasya kālasya tasmin dvāparānte ity arthaḥ) **pituḥ dvaipāyanāt** (vedavyāsāt) **idam bhāgavatam nāma brahma-sammitam** (sarvavedatulyam) **purāṇam adhītavān.** (*Gauḍīyabhāṣya* 2.1.8)

Anuvāda---He rājan, ihā bhāgavata nāmaka purāṇa. Bhagavānera viśaya ihāte sanniveśita āche athavā ihā sākṣāt bhagavānera śrīmukhavigalita vāṇī, ei janya ihāra nāma bhāgavata. Ei bhāgavata sarva upaniṣadāvalīra rasasāra. Ihā anādi kāla siddha. Āmāra pitā vyāsadeva ihā jagate prakāśita kariyāchena. Ihā parabrahma tulya. Āmi dvāparayugera ante pitā kṛṣṇadvaipāyanera nikaṭe ei śāstra adhyayana kariyāchi. Kāraṇa ihāra tātparya buddhibale nīje nīje hṛdayaṅgama karā asambhava. (*Gauḍīyabhāṣya* 2.1.8)

Śrīdhara

Nanu, kim idam apūrvam kathayasi? Satyam, atyapūrvam evedam ity āha---**idam** bhagavatproktaṁ tannāmaikapradhānam **purāṇam brahmasammitam** sarvavedatulyam. Yadvā, **brahma samyak mitam** yena. Kutas tvayā prāptam? Ata āha---**adhītavān** iti. **Dvaipāyanāt pituḥ** kadā **dvāparādaḥ**---**dvāpara ādir** yasya kālasya, tasmin dvāparānta ity arthaḥ. Śantanusamakāle vyāsavatāraprasiddheḥ. (*Bhāvārthadīpikā* 2.1.8)

Vīrarāghavācārya

Na kevalam pūrva eva ramante'ham api tatraiva rama ity āha---‘**idam**’ iti dvayena. Bhagavatproktaṁ **bhāgavatam** catuḥślokyāmūlabhūtāyās tatproktatvāt. Yadvā, bhagavatsvarūparūpādipratipādakatvena **bhāgavatam brahma** vedas, tena **sammitam**

tulyam. Yadvā, **brahma** samyag mitaṁ pramitaṁ yena, tad **idaṁ purāṇaṁ** karma **pitur dvaipāyanād** vyāsād **dvāparādaṁ**---**dvāpara ādir** yasya saḥ dvāparādiḥ kaliyugādiḥ. Tasmin śantanucakravartisaṁkalātvaprasiddher vyāsāvatārasya **aham adhītavān**.
(*Bhāgavatacandrikā* 2.1.8)

Vijayadhvaja Tīrtha

Idānīm bhāgavatapratipādyam artham ‘Tasmād bhārata’ (BP 2.1.5) ityādiśloka-trayenābhidhāya punas tadvistareṇa vaktum upakramate---**idaṁ** iti. Buddhisannihitavād ‘**idaṁ**’ ity ucyate **brahmasammitaṁ** vedasamam. Tadarthavyākhyānarūpatvād **dvāparādaṁ** kṛṣṇāvatārāpekṣayā **dvāpara ādaṁ** ca. Na tu ‘**dvāparasyādaṁ**’ iti ‘Vyāsaḥ ṣaṭsatavarṣīyo dhṛtarāṣṭram ajījanat’ (SkandaP...) iti vacanād dvāparānte bhāratakathā-pravṛttikathanāc ca. (*Padaratnāvalī* 2.1.8)

Jīva Gosvāmī

Brahmasammitaṁ narākṛtiparabrahmaṇaḥ śrīkṛṣṇasya tulyaṁ ‘Kṛṣṇe svadhāmopagate’ (BP 1.3.43) ityādeḥ. **Dvāparādaṁ**---vṛkṣaśākhādivat tadagratvavyavahāreṇa ‘dvāparānte’ ity arthaḥ. Yadvā, **dvāpara evādir** yasya, tatra tadīyānte, sandhyāmśe ity arthaḥ. (*Kramasandarbhā* 2.1.8)

Viśvanātha

Kim idam aśrutacaramapūrvam kathayasi? Satyam. Apūrvam evedam ity āha---**bhāgavata** bhagavantam adhikṛtya kṛtaṁ bhagavatā proktaṁ vā bhagavata **idaṁ** iti vā śāstram idam yuṣmad asmatpraśnottaravirājiśrībhagavallīlāmayam antarbhūtayuyuṣmadādi-janmasthitisamsthitikathā-prapañcam adhyātmadīpaṁ sarvopaniṣatsārasarūpam anādisiddham eva matpitrā bādarāyaṇenāvirbhāvitam. **Brahmasammitaṁ** parabrahmatulyaṁ, ‘brahmāpi samyak mitaṁ yena’ iti vā. Kutas tvayā prāptam? ata āha---**adhītavān** iti. Asya śāstrasyārtho buddhibalena svayaṁ jñātum aśakya iti bhāvaḥ. Kṛṣṇāvatārād anati-pūrvam eva satyavatyām dvaipāyanasya prādurbhāvāt ‘**dvāparādaṁ**’ iti na saṅgacchate. Tasmād **dvāparaśabdenā**tra ‘dvāparānta’ eva lakṣyate. Tataś ca ‘**dvāparasya** dvāparāntasya **ādaṁ** dvāparopānte’ ity artho vyākhyeyaḥ. (*Sārārthadarśinī* 2.1.8)

Śukadeva

Evam harivyatiriktaśravaṇādikam anupādeyaṁ, tacchravaṇādikaṁ copapādeyam ity uktam. Atha tacchravaṇādiniṣṭhāpādakaṁ śāstraṁ śrāvayitum pratijānīte---**idaṁ** ityādi-tribhiḥ. Bhagavatā vedavyāsena proktaṁ **bhāgavataṁ**---**brahmaṇā** vedena **sammitaṁ** tulyam **pitur** vedavyāsād **dvāpara ādir** yasya dvāparāntasya, tasmin kāle’**ham adhītavān**. (*Siddhāntapradīpa* 2.1.8)

Madhva

Dvāpare ca **ādaṁ** ca. Kṛṣṇāvatārāpekṣayā. ‘Vyāsaḥ ṣaṭsatavarṣīyo dhṛtarāṣṭram ajījanat’ iti skānde. (*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 2.1.8)

Yadupatyācārya

Tarhi bhagavadviśayakaṁ, kiñcid grantham āśrāvayeti śaṅkāyām om ity āśayena bhāgavataṁ tāvat stauti---‘**idaṁ bhāgavataṁ**’ ityādyardhena. **Idaṁ** vakṣyamāṇatayā buddhisannihitam. **Bhāgavataṁ nāma** bhagavadviśayatayā prasiddham. Ata eva bhāgavataśabdābhidheyam. **Brahmasammitaṁ** vedasamam. Nedaṁ svakapolakalpitaṁ,

kintu sampradāyāgatam iti darśayati---**adhītavān** iti. Adhyāpakasya pratāratvaśaṅkāṁ vārayati---**pitur** iti. Nanv adhītam api bahukālavayavadhānena vismṛtaṁ kiṁ na syāt? ity ato na bahukālavayavadhānam ity āha---**dvāparādāv** iti. Etat **dvāparapadaṁ** ‘dvāparasyādaṁ’ ity anyathāpratītivāraṇāya vyācaṣṭe---**dvāpara** iti. Anena dvāparety atra saptamā lopena padadvayam evedam ity uktaṁ bhavati. ‘**Dvāpare cādaṁ ca**’ iti pāṭhe dvandvaikavadbhāva ity āśayaḥ. Tarhi kim apekṣayā’’ditvam adhyayanasya? ity atas tadavādhipradarśanāya ‘**kṛṣṇāvatārāpekṣayā**’ ity adhyāhāryam ity āha---**kṛṣṇāvatāre**ti. Tathā ca kṛṣṇāvatārasya dvāparānte bhāratādaṁ kathitavāt tadapekṣayā’’dau dvāparante evādhītavān ity āśaya ukto bhavatīti jñātavyam. Nanu, kuta etat? ‘**Dvāparasyādaṁ**’ ity eva vyākhyānaṁ kiṁ na syāt? ity atas tatra bādhakam āha---**vyāsa** iti. Tathā ca dhṛtarāṣṭrasya dvāparānta evotpatter bhāratādaṁ prasiddhatvena tadā vyāsasya ṣaṭṣata-varṣīyatvakathanena ca vyāsāvatārasya dvāparāntakālīnatvāvagamāt dvāparādibhāge vyāsāvatāra eva nāsīt. Kutas tato’dhyayanam, atas tathā nā vyākhyeyam iti bhāvaḥ. Prādhānyataḥ kṛṣṇapratipādaṁ bhāgavataṁ tadavatārāpekṣayā prāg evānāgatajñāninā dvaipāyanena nirmītam, ataḥ sa sarvajña iti tasya vivakṣitārthatattvajñānopapādanāya śukena dvāparānta iti spaṣṭam anuktvāivam uktam iti jñātavyam. (*Prakāśikā* 2.1.8)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Bhāg 1.3.40 śloka draṣṭavya. Śrīcaitanya bhāgavata madhyakhaṇḍa 21śa adhyāya 14-17, 23, 25 saṅkhyā.

“Grantharūpe bhāgavata kṛṣṇa avatāra
Sabe puruṣārtha ‘bhakti’ bhāgavate haya.
‘Premarūpa-bhāgavata’ cārivede kaya
Cāriveda---dadhi, bhāgavata---navanīta
Mathilena śuke khā-ilena parīkṣit
Mora priya śuka se jānena bhāgavata
Bhāgavate kahe mora tattva abhimata

*

Mahācintya bhāgavata sarvaśāstre gāya
Ihā nā bujhiye vidyā tapa pratiṣṭhāya
‘Bhāgavata bujhi’ hena yāra āche jñāna
Se nā jāne kabhu bhāgavatera pramāṇa
Bhāgavate acintya-īśvara buddhi yāra
Se jānaye bhāgavata artha bhakti sāra

Śrīcaitanya-caritāmṛte---antya, 5ma paḥ 131---

Yāha, bhāgavata paḍa, vaiṣṇavera sthāne.

(*Gauḍīyabhāṣyatathya* 2.1.8)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Ei śrīmadbhāgavatagrantha sāksāt bhagavattanu. Ihā aparāpara purāṇera sahita samāna vastu nahe. Anyānya purāṇa pratyakṣa, anumāna evaṁ laukika hitaviśayaka o aitiha-sambandhe nānā kathāya pūrṇa āche. Kintu ei amala purāṇa prāpañcika upayogitā vyatīta pāramārthikera arthāt vaidikera sarvatobhāve ādarera vastu. Bhāgavata virodhī vaidikake karmakāṇḍanirata brāhmaṇa mātra mane karile ved śāstrake prapañcāntargata vastu-viśeṣa mane karā haya. Kintu vedaśāstra o vedera prapakva phalasvarūpa śrīmad-bhāgavatera virodhī ha-iyā ye karmaphala-dhāraṇā prabala ha-iyāche, tāhāke brahma-sammita vaidika dhāraṇā balā yāya nā. Karmakāṇḍa-nirata brāhmaṇa jñānakāṇḍatatpara-

yatimukhe śrauta āmnāya patha o gurupāraparya svīkāra karile-o prakṛta prastāve avisamvādita satyake nija nija prakṛta buddhi dvārā vikṛta kariyāchena, se janya tāhārā dharmārthakāmaprārthī bhogī evaṁ mokṣakāmī tyāgimātra. Vāstavasatya śrīgurumukha ha-ite śravaṇa karibāra tāhādera kona-o yogyatā nāi. Śrīśukadeva-i prakṛta prastāve śrīkṛṣṇadvaipāyana vyāsa ha-ite nitya nirastakuhakasatya prāpta ha-iyāchena evaṁ śreṣṭha vaidika vā bhāgavatagaṇera janya viśṛta ha-iyā sei aprākṛta cidvaicitrya śiṣya-pāraparyakrame śrīmadhvamunira anugatajanagaṇe adhiṣṭhita āche.

(*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 2.1.8)

Texts 9-10

**Pariniṣṭhito’pi nairguṇya uttamaḥślokalīlayā
Gṛhītacetā rājarse ākhyānam yad adhītavān
Tad ahaṁ te’bhīdhāsyāmi mahāpauṣika bhavān
Yasya śraddadhatām āśu syān mukunde matiḥ satī. (2.1.9-10)**
Alt. reading: **Tad ahaṁ te’bhīdhāsyāmi mahāpūṣika bhavān
Yatra śraddadhatām āśu syān mukunde matiḥ satī**

Anvaya---(He) **rājarse! Nairguṇye** (nirguṇa-brahmani) **pariniṣṭhitaḥ** (sthitadhīḥ) **api uttamaḥślokalīlayā** (bhagavadguṇānuvarṇanena) **gṛhītacetāḥ** (ākṛṣṭacittaḥ san) **yat ākhyānam adhītavān. Bhavān mahāpauṣikaḥ** (mahāpuruṣaḥ viṣṇus tadīyaḥ vaiṣṇavaḥ) (ataḥ) **tat** (ākhyānam) **te abhīdhāsyāmi** (tubhyam kathayīṣyāmi) **yasya śraddadhatām** (yasmin śraddhām kurvātām janānām) **mukunde** (bhagavati) **āśu satī** (ahaitukī) **matiḥ syāt.** (*Gauḍīyabhāṣya* 2.1.9-10)

Anuvāda---He rājarse, āmi nirguṇa brahme viśeṣa bhāve magna thākile-o uttamaḥśloka śrībhagavānera līlā-dvārā āmāra citta ākṛṣṭa haoyāte ei ākhyāna adhyayana kariyāchi. He rājan, āpani mahāpuruṣa kṛṣṇake prāpta ha-ibāra yogya-pātra; ata eva āpanāra nikāta ei bhāgavata śāstra vyākhyā karitechi. (Ihā sakalera pakṣe-i parama sādhana o parama-sādhyā.) Ihāte yānhāra śraddhā ha-iyā thāke tānhāra śīghra-i bhagavān mukunde rati upasthita haya. (*Gauḍīyabhāṣya* 2.1.9-10)

Śrīdhara

Siddhasya tava kuto’dhyayane pravṛttiḥ? tatrāha---**pariniṣṭhito’pīti. Gṛhītacetā** ākṛṣṭacittaḥ. Mahāpuruṣo viṣṇus, tadīyaḥ. **Yasya** yasmin śraddhām kurvātām **satī** ahaitukī. (*Bhāvērthadīpikā* 2.1.9-10)

Vīrarāghavācārya

Nanu, siddhasya tava kuto’dhyayane pravṛttiḥ? Tatrāha---**pariniṣṭhita** iti. **Nairguṇye pariniṣṭhitaḥ** kṣāṭhāṅgataḥ śāstranairapekṣyeṇa bhagavadanusandhānaprakāre sthita ity arthaḥ. Idṛṣo’py aham **uttamaślokalīlayā** bhagavallīlayā **gṛhītacetāḥ** ākṛṣṭacittaḥ. He **rājarse! Yad ākhyānam** purāṇam **adhītavān** asmi. ‘Tad abhīdhāsyāmi’ (BP 2.1.10) ity uttaraślokenānvayaḥ. (9) Ārūḍhānām māḍṛśām apy asya purāṇasyopādeyatvāt kaimutyanyāyenāruruḥṣos tava sutarām idam upādeyam iti tubhyam upadīśāmīty āha. Tatpurāṇānte tu tubhyam **abhīdhāsyāmi** kathayīṣyāmi ciram āśuśrūṣave mahyam katham abhīdhāsyāṣīty ata āha---**mahāpauṣika** iti mahāpuruṣo bhagavān ‘Vedāham etaṁ puruṣam mahāntam’ (...) iti śruteḥ sa upāyasyatvenāsyāstīti **mahāpauṣiko**

mahāpuruṣabhakto bhavān. Na hi bhagavadbhaktānām rahasyārthopadeśane ciraṁ śuśrūṣāpekṣeti bhāvaḥ. **Yatra** purāṇe **śraddadhatām** śraddhām kurvatām **mukunde** mokṣapradām bhagavati **satī** ahaitukī **matir** bhaktiḥ **syād** bhavet.

(*Bhāgavatacandrikā* 2.1.9-10)

Vijayadhvaṇa Tīrtha

Nanv astu bhavato bhāgavatādhyayanam tātkaṁ artham iti tatrāha---**pariniṣṭhita** iti. **Yatra** yac chraddadhatām **yatra** yasmin bhāgavate prapāditam artham śraddadhatām iti vā **aham** bhāgavatam nāma yad ākhyānam adhītavān. **Tat te** tubhyam **abhidhāsyāmīty** anvayaḥ. Abhidhānam nimittam āha---**mahāpuruṣika** iti pūrṇaṣaḍguṇatvāt puruṣo bhagavāns tadbhaktāḥ puruṣikās, teṣāṁ madhye mahān iti yat tasmād ity arthaḥ. Sthita-prajñatayā kṛtakṛtyasya bhavato bhāgavatādhyayanam kim-artham? iti tatrāha---**pariniṣṭhita** iti. **Nairguṇye** muktau **pariniṣṭhitaḥ** muktir asya bhavatīti niścayavān api ‘udaram saṁśayaḥ proktaḥ pariniṣṭhā viniścayaḥ’ ity abhidhānāt katham anenāsyā parihāra āyātāḥ? iti tatrāha---**uttamaśloketi**. Anenaivam vidhamāhātmyād atīśayo bhagavān ity uktam bhavati. (*Padaratnāvalī* 2.1.9-10)

Viśvanātha

Nanu, tvam atiprasiddho janmata eva brahmānubhavī gr̥hāt parivrajya gato’nu-vrajantaṁ pitaram api naiva paryacaiṣiḥ. Samprati katham evaṁ brūṣa ity ata āha---**pariniṣṭhita** iti. **Gr̥hīta cetāḥ** ākr̥ṣṭacittaḥ. Brahmānubhavād api līlāyā mādhyādhyakīye ‘ham eva pramāṇam iti bhāvaḥ. (9) Tarhīdam apūrvam vastv aham api labheyety ata āmulacūlam eva mām enad āsvādaya’ ity apekṣāyām āha---**tad aham** iti. ‘Mahāpuruṣam kṛṣṇam prāptum arhasi’ iti **mahāpauruṣikaḥ**. Yadvā, vinayādityāt svārthe ṭhak. Uttara-padavṛddhiḥ. **Yasya** yasmin śrībhāgavate. Yadvā, **śraddadhatām** madhye yasya tava **matīḥ satī**. Tataś ca ‘Janmādy asya’ (BP 1.1.1) ity ārabhya ‘viṣṇurātam amūm ucat’ (BP 12.13.21) ityantaṁ sarvam eva śrībhāgavatam śrāvayāmāseti jñeyam. Ata eva prathamadvādaśayor api śukaproktatve ‘Ambarīṣa śukaproktaṁ nityam bhāgavatam śṛṇu’ (PadmaP) iti vacanam samyag upapadyate. (*Sārārthadarśinī* 2.1. 9-10)

Śukadeva

Nairguṇye prākṛtaguṇasambandharahite maṅgalaguṇagaṇārṇave **pariniṣṭhito’pi** yad-arthaḥ śāstrādhyānādivyāpāras, tām dhyānaniṣṭhām prāpto’pi **uttamakīrter** bhagavato **līlāyā gr̥hītaṁ ceto** yasya saḥ. **Yad ākhyānam adhītavān** asmī, **tad abhidhāsyāmīty** uttarenānvayaḥ. **Tad** ākhyānam **te** tubhyam **aham abhidhāsyāmi** kathayiṣyāmi yato **bhavān** ‘Vedāham etaṁ puruṣam mahāntam’ (TĀ 3.13.16) iti śrutiprokto mahāpuruṣo bhagavāns tadīyaḥ ākhyāna-śravaṇakathanādeḥ phalaṁ kaimutikanyāyenāha---**yatrety** yasmin. **Śraddadhatām** śraddhām kurvatām **mukunde** muktiprade satyabhicāriṇī **matīḥ syāt**. Tadguṇaśravaṇādidvārā ananyaviṣayā bhaktir bhavet. (*Siddhāntapradīpa* 2.1.9-10)

Madhva

Pariniṣṭhito’pi muktir asya bhaviṣyatīti niścito’pi. ‘Udaram saṁśayaḥ proktaḥ pariniṣṭhā viniścayaḥ’ ity abhidhāne. ‘R̥ṣyuttamā devatās ca vimuktau pariniścitāḥ / Tathāpy adhika-saukhyārtham yatante śubhakarmasu / Vimuktās tu svabhāvena nityam dhyānāditatparāḥ’ (GaruḍaP...) iti gārūḍe. (*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 2.1.9-10)

Yadupatyācārya

Niścitamuktikasya tava bhāgavatādhyayanam kim-artham? ity āśaṅkāṁ pariharams tad-abhidhānam pratijānīte---**pariniṣṭhita** iti ślokadvayena. **Gṛhītacetā** ākrṣṭacittāḥ. ‘Ākhyāyate bhagavān anena’ ity **ākhyānam** bhāgavatam. Rājño’bhidhāne nimittam āha---**mahāpūruṣiko bhavān** iti. **Puruṣo** viṣṇus, tadbhaktāḥ **pūruṣikāḥ**. ‘**Mahānś** cāsau **pūruṣikāś** ca’ iti karmadhārayaḥ. Tatas ca bhavān viṣṇubhaktottamo yatas, tasmād ity arthaḥ. Bhāgavatasyaivābhidhāne nimittam āha---**yatre**ti. **Yatra** yasmin bhāgavate pratipāditē’rtha iti śeṣaḥ. Atra ‘**pariniṣṭhitaḥ**’ ity etan ‘**nairguṇye** mokṣe **pariniṣṭhitaḥ** sthitaḥ’ ity anyathāpratītinivāraṇāyānūdyā vyācaṣṭe---**pariniṣṭhito’pī**ti. Anena mokṣa-viṣayakaniścayākārapradarśanena ‘**nairguṇye**’ iti viṣayasaptamīti sūcitam. Pariniṣṭhāśabdasya niścayavācīve pramāṇam āha---**udaram** iti. Nanv astu pariniṣṭhāśabdo niścayavācī, tathā’pi śukasyaitādṛśaniścayavattve kiṁ pramāṇam? Tathā’tve tasya śubhakarmānuṣṭhānānupapattis ca vaiyyarthyaḥ ity ata āha---**ṛṣyuttamā** iti. Tathā ca śukasyāpi devāvatāratvān muktiniścayavattvasiddhir iti bhāvaḥ. **Tathāpī**ti. Saṁsāra-nivṛttirūpamokṣasya niścitatve’pīty arthaḥ. Adhikasaukhyārtham yāvāt svasvarūpānandāvirbhāvārtham. Nanv evaṁ prāptamuktīnām api ‘Nairguṇyasthā ramante’ (BP 2.1.7) iti pūrvaślokoktadhyānādirūpam śubham karma kim adhikasaukhyārtham nety āha---**vimuktās tv** iti. (*Prakāśikā* 2.1.9-10)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Śrīmadbhāgavata 12.12.69

Svasukhanibhṛtacetās tadvyudastānyabhāvo

’py ajitaruciralīlākṛṣṭasāras tadīyam

Vyatanuta kṛpayā yas tattvadīpaṁ purāṇam

tam akhilavṛjinaghnā vyāsaśūnam nato’smi.

Mahāpauruṣikāḥ---mahāpuruṣo viṣṇus tadīyaḥ (Śrīdhara). Mahāpuruṣo bhagavān ‘vedāham antaṁ puruṣam mahāntam’ iti śruteḥ sa upāsyatvenāsyāstīti (Vīrarāghava).

Pūrṇaṣaḍguṇatvāt puruṣo bhagavaṁs tadbhaktāḥ puruṣikāḥ (Vijayadhvaṇa).

(*Gauḍīyabhāṣyatatya* 2.1.9-10)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Śrīśukadeva prāpañcika darśana-rahita ha-iyā aparokṣa-jñāne adhiṣṭhita thākiyā śrīvyāsera nikaṭa nirastakuhakasatyarūpā bhagavallīlāya ākrṣṭa ha’na. Adhokṣaja-sevāra ākarṣaṇa prapañce avasthānakārīra nairguṇyadhāraṇā apekṣā balavatī. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 2.1.9)

References

Reference 1: Bhakti Siddhānta Sarasvatī cites *Bhāgavata Purāṇa* 12.12.68, in some editions (Gauḍīya Maṭha) numbered as 12.12.69. Printed editions of Jīva Gosvāmī’s *Kramasandarbhā* on this verse are slightly different (see below) from the text of the *Tattvasandarbhā* above. The text is quoted by Jīva Gosvāmī in *Tattvasandarbhā* (29) and *Bhagavatsandarbhā* (47) and by Kṛṣṇadāsa Kavirāja in *Caitanyacaritāmṛta* (Madhya 17.138 & 24.48). The text, with the commentaries of Śrīdhara Svāmī, Jīva Gosvāmī and Viśvanātha Cakravartī, and the *Gauḍīyabhāṣya* (Sanskrit *anvaya*, Bengali translation, and *Vivṛti*) of Bhakti Siddhānta Sarasvatī, follows.

Svasukhanibhṛtacetās tadvyudastānyabhāvo

’py ajitaruciralīlākṛṣṭasāras tadīyam

Vyatanuta kṛpayā yas tattvadīpaṁ purāṇam

tam akhilavṛjinaghnā vyāsaśūnam nato’smi.

(*Bhāgavata Purāṇa* 12.12.68)

Anvayaḥ---Svasukhanibhṛtacetāḥ (svasukhenaiva nibhṛtaṁ pūrṇam ceto yasya saḥ) tad-vyudastānyabhāvaḥ api (tenaiva vyudasto nirasto’nyasmin bhāvo yasya sa tathābhūto’pi) yaḥ

ajitaruciralilākṛṣṭasārah (ajitasya rucirābhir līlābhir ākrṣṭaḥ sārāḥ svasukhagataṁ sthairyaṁ yasya sa tathābhūtaḥ san) **kṛpayā** (jīveṣu karuṇayā) **tattvadīpaṁ** (paramārthaprakāśakaṁ) **tadiyaṁ purāṇaṁ** (śrībhāgavatam) **vyatanuta** (vistāritavān) **akhilavṛjinaghaṇaṁ** (nikhilapāpanāśanaṁ) **taṁ vyāsasūnuṁ** (śrīśukaṁ) **nataḥ asmi** (praṇamāmi). (*Gauḍīyabhāṣya* 12.12.69)

Anuvāda---Yini ātmānanda paripūrṇacitta evaṁ tadbhāvanibandhana anyābhilāṣarahita ha-ile-o śrīharira rucira līlāsamūhadvārā ākrṣṭacitta ha-iyā jīvedayāvaśataḥ paramārthatattvaparakāśaka śrīmadbhāgavatapurāṇapradīpa vistṛta kariyāchena, sei nikhilapāpanāśana vyāsanandana śrīśukadevake praṇāma karitechī. (*Gauḍīyabhāṣya* 12.12.69)

Śrīdhara: Śrīgurum namaskaroti. **Svasukhena**iva **nibhṛtaṁ** pūrṇaṁ **ceto** yasya saḥ. **Tena**iva **vyudasto**’nyasmin **bhāvo** yasya, tathābhūto’**py ajitasya rucirābhir līlābhir ākrṣṭaḥ sārāḥ** svasukhagataṁ sthairyaṁ yasya saḥ. **Tattvadīpaṁ** paramārthaprakāśakaṁ śrībhāgavatam **yo vyatanuta, taṁ nato**’smīti. (*Bhāvarthadīpikā* 12.12.68)

Jīva Gosvāmī: Namaskurvann eva vaktṛhrdayaniṣṭhāparyālocanayā samastagranthatātṭparyam nirdhārayati---**svasukheti**. **Atrākhilavṛjinaṁ** tādrśabhāvasya pratikūlam udāsīnam ca sarvaṁ jñeyam. **Ajita**śabdenātra pūrṇatvena mukhyatayā śrīkṛṣṇasamjña eveti śrībādarāyaṇasamādhau vyaktīkṛto’sti. (*Kramasandarbhā* 12.12.68)

Viśvanātha: Sveṣṭadevaṁ praṇamya śrīgurum praṇamati. **Svasukhena** brahmānandena **nibhṛtaṁ** paripūrṇaṁ **ceto** yasya saḥ. **Tena** tathātvenaiva **vyudasto** dūrībhūto’**nyatra bhāvo** manovyāpāro yasya, tathābhūto’**py ajitasya** kṛṣṇasya **ruciralīlayā** kartryā atibalavatya **ākṛṣṭaḥ**, tasmād brahmānandāt sakāśād api svasminn ānītaḥ **sāro** rasānubhavasāmarthyam yasya saḥ. Brahmarasāsvādād api līlārasāsvāde mādhyādhiyam anubhūya, tatraiva yaḥ prāptanīṣṭho’bhūd iti bhāvaḥ. Tena līlāraso’yam tasya na samādhibhañjakaḥ pratyūha iti vyākhyeyam. Tathātve sati tena punar api tādrśasamādhyaṛtham evāyatiṣyata. Na tu tathākṛtaṁ pratyuta **kṛpayā**nyebhyo’pi tādrśalīlārasāsvādaditsayā **tattvadīpaṁ** līlārasatattvaparakāśakaṁ **vyatanuta**. Ata evoktaṁ---‘Harer guṇākṣiptamatir bhagavān bādarāyaṇiḥ’ (BP 1.7.11) iti, ‘Pariniṣṭhito’pi nairguṇye’ (BP 2.1.9) ityādi ca. (*Sārāthadarśinī* 12.12.68)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī: Grantha-prārambhe śrīśukadevera praṇāmasūtre ei ślokaṭi prakāṭita ha-iyāche. Ābāra upasamhāre-o sei ślokaḥ punaḥ prakāṭya dekhā yāya. Śrīkṛṣṇa-dvaipāyana vyāsa purāṇera racayitā. Tānhāra putra jagatera maṅgalera janya kṛpāparavaśa ha-iyā śrīmadbhāgavatarūpa tattvapradīpera punarujjvalatā sādhanā kariyāchena. Ihāra śravaṇe jīvera akhila bhoga-tyāga-pravṛttirūpa aprayojanīya viśayasamūhera saṅga parityakta haya. Yekāle āmādera baddhabhāvottha vyāpārasamūhera ākarṣaṇe āmara mugdha thāki, seikāla paryanta vaiṣṇavavara śukadevera vyākhyāta śrīmadbhāgavataśravaṇe adhikāra pāiya kṛpānvita ha-i nā. Śrīśukadevera citta niravacchinna ātmānandaprabhāve jaḍābhīniveśa ha-ite pṛthak o nibhṛta ekaladharmayukta. Śrīśukadeva tādrśa cittavṛtti grahaṇa kariyā prāpañcika naśvara bhoga o tyāgapratītirūpa anyabhāva nirasta karite samartha ha-iyāchena. Abhakta prapañcāśrita baddha-jīva bhagavānera rāje, sānnidhya, sevāya adhikāra prāpta nā ha-iyā tānhāke indriyajajñāne parājaya karite pārā yāya sthira kariyāchena evaṁ prāpañcika karmādi nānaprakāra āvarjanā o jagajjañjālagulike saṅgrāhya dhana baliyā grahaṇa karena. Kintu śrīmadbhāgavatera vistāra-kārī śrīśukadeva sei timirācchanna jaḍābhīniviṣṭa pāthakadigera maṅgalakāmanāya anyā vastu-sāhāyye uhāra vyākhyā karibāra parivarte purāṇera pratipādyā svataḥ ālokaḍānada śakti vistāra kariyā antarnihita sārakalasa manthana kariyāchena. E-rūpa śrīvyāsaparyāye ācārya śukadevera paricaryā vyatīta bhāgavate anyera praveśādhikāra thāke nā. Dehārāmī janagaṇa ātmārāmera saṅgābhāve śrīmadbhāgavatārtha bujhite asamartha ha-iyā ādhyakṣikatāya-i carama avalambana, erūpa vicāra karena. Adhokṣajasevā vyatīta jīvera anarthera upaśānti haya nā.

(*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 12.12.69)